Jean-Jacques Marie

Gulagul

Mici enciclopedii

20

CORINT

Redactor:
G. Moldoveanu

Tehnoredactare computerizată:
Cristina Bucuroiu

Coperta:
Walter Riess

Jean-Jacques Marie
LE GOULAG
© Presses Universitaires de France, 1999

Toate drepturile asupra acestei versiuni
în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-188-0

JEAN-JACQUES MARIE

GULAGUL

Traducere, postfaţă şi note de
Florin Constantiniu

CORINT
Bucureşti, 2001

INTRODUCERE

La 12 noiembrie 1949, David Rousset, supravieţuitor al lagărelor naziste, denunţa în „Le Figaro littéraire" existenţa unui sistem concentraţionar în URSS. Săptămânalul Centrului naţional al scriitorilor, „Les Lettres françaises", l-a acuzat imediat de a fi falsificat textele legislaţiei sovietice pe care le cita şi de a fi transpus pur şi simplu mărturiile deţinuţilor din lagărele de concentrare naziste în (pretinse) mărturii despre (pretinse) lagăre de concentrare sovietice. O dublă falsificare. David Rousset, care organiza atunci o Comisie internaţională împotriva regimului concentraţionar, a dat în judecată „Les Lettres françaises" pentru calomnie. Avocatul săptămânalului, Joe Nordmann, a asimilat plângerea sa cu manifestările propagandei naziste.

Douăzeci şi cinci de ani mai târziu, publicarea *Arhipelagului Gulag* al lui Soljeniţân* provoca un şoc brutal. Autorul, supravieţuitor al lagărelor lui Stalin, strângea mărturii zdrobitoare şi confirma o statistică (circa cincisprezece milioane de deportaţi în permanenţă) şi o geografie care făceau din Gulag inima însăşi a sistemului sovietic de la origini până în zilele noastre.

---

* Transcrierea numelor proprii şi a cuvintelor ruseşti s-a făcut potrivit normelor în vigoare aprobate de Academia Română, astfel că în acest volum se va întâlni forma Soljeniţân şi nu Soljeniţîn, Kolâma şi nu Kolîma etc. (Nota traducătorului)

Relatările supravieţuitorilor nu lipsiseră, desigur, nici înainte, de la Margolin la Ghinzburg sau Marcenko, trecând prin Lipper sau Buber-Neumann, dar fiecare îşi povestise, mai ales, propria experienţă. Soljeniţân, însă, adunase şi sistematizase peste 200 de mărturii. O abundentă literatură de amintiri a îmbogăţit şi precizat de atunci cunoşterea Gulagului. *Glasnost* şi *perestroika*, proclamate în URSS în 1986, au permis foştilor deţinuţi să-şi facă auzită vocea, să constituie asociaţii („Memorial", „Vozvraşcenie" etc.) şi să strângă o documentaţie extrem de bogată.

Încă înainte de prăbuşirea Uniunii Sovietice în 1991, deschiderea arhivelor a provocat un al treilea şoc, al cărui prim efect a fost determinat de numărul deţinuţilor: în două numere ale săptămânalului „Argumentî i faktî" (11 noiembrie 1989 şi 1 iulie 1990), sociologul sovietic Zemskov a publicat cifrele privind deţinuţii, descoperite în arhivele interne ale Gulagului: 1.317.195 la 1 ianuarie 1939, 2.561.351 la 1 ianuarie 1950, 2.468.524 la 1 ianuarie 1953, două luni înainte de moartea lui Stalin la 5 martie 1953. Un fost deţinut, istoricul Anton Antonov-Ovseenko, l-a acuzat imediat pe sociolog că a utilizat statistici trucate pentru a ascunde realitatea tragică a Gulagului. Nu avansase Hruşciov însuşi cifra de 10 milioane de deportaţi?

Jacques Rossi, deţinut în Gulag timp de şaptesprezece ani, autorul unui amplu *Manual al Gulagului*, consideră şi el ca falsificate datele din arhive şi le opune cifre şi mai fantastice decât cele ale lui Soljeniţân: în 1937, aproape 16 milioane, între 1940 şi 1950, de la 17 la 20 de milioane de deţinuţi pe an, adică de şapte până la opt ori mai mult decât datele statistice din arhive.

Circularele şi rapoartele GPU – NKVD – MVD, de unde sunt extrase aceste date publicate în Rusia după 1989 şi

care conţin ansamblul dispoziţiilor privitoare la Gulag, erau clasate drept confidenţiale, secrete şi strict secrete şi nu aveau, aşadar, în nici un fel caracter public.

Dezbaterea asupra cifrelor pune problema gradului de fiabilitate al acestor documente interne.

Rapoartele asupra numărului deţinuţilor sunt, fără nici o îndoială, cele mai fiabile. Trebuie să se admită aici o marjă de eroare de câteva mii sau zeci de mii de unităţi; contabilitatea sovietică din perioada lui Stalin nu a strălucit niciodată prin precizie şi obiectivitate, mai ales aceea a lagărelor, fiind efectuată de o enormă maşină birocratică, ale cărei diverse eşaloane acumulau distorsiuni, fără să modifice prin aceasta ordinea de mărime. Administraţia lagărelor nu avea interes nici să micşoreze numărul deţinuţilor, care servea drept bază dotărilor în aprovizionare, îmbrăcăminte şi echipament, nici să-l supraevalueze, ceea ce ar fi atras obiective de producţie mai ridicate.

Jacques Rossi le consideră, totuşi, micşorate la extrem. El avansează un motiv: „Întrucât rezultatele economice erau departe de a fi strălucite, poliţia politică, nedorind ca Biroul Politic să se ocupe de această problemă, a trişat, micşorând efectivele penitenciare." Gulagul ar fi primit, în acest caz, o dotare de şapte până la opt ori inferioară necesităţilor oficiale, deja subevaluate, ale populaţiei sale, în aprovizionare şi îmbrăcăminte. Cum s-ar fi putut atunci asigura întreţinerea minimă a forţei de muncă ce îi era încredinţată şi dijma prelevată de administraţie şi de pază asupra livrărilor de produse deficitare, ca îmbrăcăminte, încălţăminte şi alimente? Cum, în sfârşit, într-o ţară cu regim poliţist, unde totul era controlat şi verificat, unde delaţiunea era un sport naţional, unde anturajul lui Stalin era dezbinat de rivalitate de

clanuri şi de clici, administraţia Gulagului ar fi putut să ascundă peste 80% din efectivele reale ale lagărelor?

Cu dificultate pot fi folosite şi statisticile privind condiţiile sanitare, clasificarea deţinuţilor în patru categorii (apţi pentru lucrări fizice grele, apţi pentru lucrări fizice normale, apţi pentru o muncă fizică uşoară, invalizi) şi datele despre mortalitate. Administraţia lagărelor se afla plasată între două pericole: să declare prea mulţi bolnavi şi morţi, precum şi condiţii sanitare lamentabile însemna riscul de a se vedea acuzată de proasta întreţinere a forţei de muncă, pe scurt de neglijenţă sau de sabotaj; a reduce numărul invalizilor şi al morţilor şi a anunţa condiţii sanitare excelente însemna riscul de a atrage reproşul (proferat de Ejov şi Stalin în 1937) că a transformat lagărul într-o staţiune balneară şi de a vedea fixate obiective de producţie irealizabile. Marja de falsificare era, deci, în acest domeniu destul de redusă.

Aceste statistici pun o problemă de ordin mai general: relaţia între cuvinte şi realitatea pe care ele o acoperă sau o ascund. Şeful Gulagului în timpul celui de-al doilea război mondial arată că, în cursul războiului, numărul spitalelor a crescut de la 845 la 1480, în timp ce populaţia Gulagului s-a redus cu aproape jumătate. În timpul unui efort care devora cea mai mare parte a bugetului naţional, administraţia Gulagului ar fi cvadruplat îngrijirile distribuite deportaţilor doar pentru că rata de mortalitate a acestora a crescut brusc?

În fapt, ce era un spital în Gulag? Oricum nu se poate judeca după rapoartele oficiale. Potrivit amintirilor deţinuţilor, cuvântul poate acoperi realităţi foarte diferite, de la adevărate „camere mortuare", fără medicamente, până la spitale rudimentare, dar adevărate, urmărind să reconstituie forţa de muncă a deţinutului. Oleg Volkov,

autorul *Tenebrelor*, a cunoscut două: la Kotlas, lagăr de tranzit, felcerul „distribuia bicarbonat de sodiu, dădea bolnavilor săi un termometru zgrunţuros din cauza murdăriei... şi el, în fond, putea să declare, legitim, că toată lumea este sănătoasă, ţinând seama că nu existau nici medicamente, nici locuri libere în minusculul spital plin până la refuz." În reţeaua Uhta, la Kniaj-Pogost, lagăr însărcinat să construiască o linie de cale ferată, a fost îngrijit într-un spital care, spune el, „îşi justifica numele. În afară de clădirile spitalului, de pavilioanele cu cabinetele medicale, de construcţiile anexe, de băi şi de un lung şir de căsuţe pentru personalul liber, angajat să lucreze în lagăr, exista chiar şi un teatru." El a primit acolo o adevărată îngijire medicală şi s-a restabilit. Cuvintele „spital" sau „infirmerie" pot, aşadar, să desemneze o cameră mortuară sau un centru de îngrijire: camera mortuară este regula, centrul de îngrijire excepţia.

Rapoartele privind realizările economice ale lagărelor, producţia realizată pun o dublă problemă fundamentală pentru aprecierea locului real al Gulagului în economia Uniunii Sovietice: fiabilitatea cifrelor avansate pe plan cantitativ (volumul producţiei stocate şi livrate) şi pe plan calitativ (ce desemnează, în realitate, nomenclatura produselor contabilizate?). Desigur, problema priveşte ansamblul statisticilor economice sub Stalin: recoltele calculate înainte de culegere şi nu cele culese şi înmagazinate, parcul de tractoare înglobând chiar tractoarele neutilizabile şi neutilizate din lipsă de piese de schimb, ruginind în hangare sau pe câmp, apartamente declarate terminate, deşi erau fără uşi, fără ferestre sau fără canalizare, chiar fără scară.

Problema se pune şi mai acut pentru statisticile oficiale (deşi secrete) privind producţia lagărelor. Deportaţii

înfometaţi, obligaţi să îndeplinească normele ridicate impuse, căutau toate mijloacele posibile pentru a ocoli această obligaţie sau pentru a o sabota. Una din modalităţi era ceea ce deţinuţii numeau *tufta**, adică muncă pe care deţinutul se preface că o efectuează sau pe care o sabotează şi pe care administraţia lagărului o înregistrează ca reală şi o transmite ca atare eşaloanelor superioare. Aceasta nu anulează totuşi normele infernale şi necesitatea de a le îndeplini pentru a căpăta o raţie alimentară normală. Există, aşadar, un echilibru greu de determinat între bluf şi realitate sau adevăr.

Rapoartele privind rezistenţa internă în lagăre şi, mai ales, existenţa şi activitatea grupurilor clandestine „demascate" de NKVD sunt şi mai suspecte. „Organele" NKVD aveau tot interesul să exagereze primejdia acestor grupuri, chiar să le inventeze, pentru a justifica necesitatea unui puternic contingent al trupelor lor şi a le demonstra vigilenţa. Mai mult, secţia NKVD însărcinată să lupte împotriva „elementelor ostile" din lagăre *(Operciotdiel)* atribuia acestor grupe reale, exagerate sau inventate etichete politice, care corespundeau mai mult exigenţelor sau fantasmelor Biroului Politic al lui Stalin decât realităţii.

În timpul războiului, responsabilii *Operciotdiel*-ului din fiecare lagăr trimiteau lunar sau la două luni un raport direcţiei acestora de la Moscova şi şefului NKVD asupra stării de spirit a deţinuţilor şi a muncitorilor liberi din lagărul lor, asupra „comploturilor" demascate şi zdrobite. Fiabilitatea acestor rapoarte pare îndoielnică: astfel, un ofiţer de la Securitatea Statului din Sevpecilag (lagăr din nordul regiunii Peciora) menţionează prezenţa „troţkiştiilor"

* Despre acest cuvânt argotic, având sensul de „cacialma", pentru care Soljeniţân preferă forma *tuhta*, se pot găsi informaţii suplimentare în *Arhipelagul Gulag* (trad. rom.), vol. II, p. 50, 495. (N.t.)

(exterminaţi totuşi în 1937-1938); un raport din 26 noiembrie 1942 al locţiitorului său denunţa, de asemenea, pe troţkiştii din lagăr; un raport din 10 ianuarie 1944 „Despre starea de spirit politică a deţinuţilor şi muncitorilor liberi din Siblag" (lagărele din Siberia occidentală) îi menţionează iarăşi pe troţkiştii, cărora autorul raportului le atribuia afirmaţii stranii în ceea ce priveşte etichetarea lor; unul spune, spre exemplu: „Am fost întotdeauna un anarhist şi aşa voi rămâne". Rolul imaginaţiei este evident în acest caz.

Rapoartele privind evadările sunt, de asemeni, suspecte. Supravieţuitorii subliniază raritatea evadărilor şi şansele minime de succes. Rapoartele şefilor de lagăre dau însă adesea cifre importante, pentru a sugera insuficienţa efectivelor de supraveghere şi a cere sporirea lor.

Această masă de mărturii, scrieri, documente ridică patru întrebări:

1. Ce este exact Gulagul?
2. Când s-a constituit el?
3. Ce fel de indivizi (deţinuţi de drept comun şi politici) şi în ce număr au fost internaţi aici şi constrânşi să lucreze?
4. Care a fost locul Gulagului în economia sovietică: central sau marginal, element motor sau frână, sector rentabil sau un loc de enormă confuzie?

Răspunsurile nu vin de la sine. Astfel, orice condamnat, orice deţinut, orice internat pentru un delict de drept comun (furt, viol, asasinat) poate să fie considerat ca un „deportat în Gulag" pentru că, începând din 1934, direcţiei din NKVD care poartă acest nume i s-a încredinţat gestiunea ansamblului sistemului penitenciar şi represiv din URSS? Pe plan strict administrativ, răspunsul este «da» începând de la această dată, dar răspunsul politic

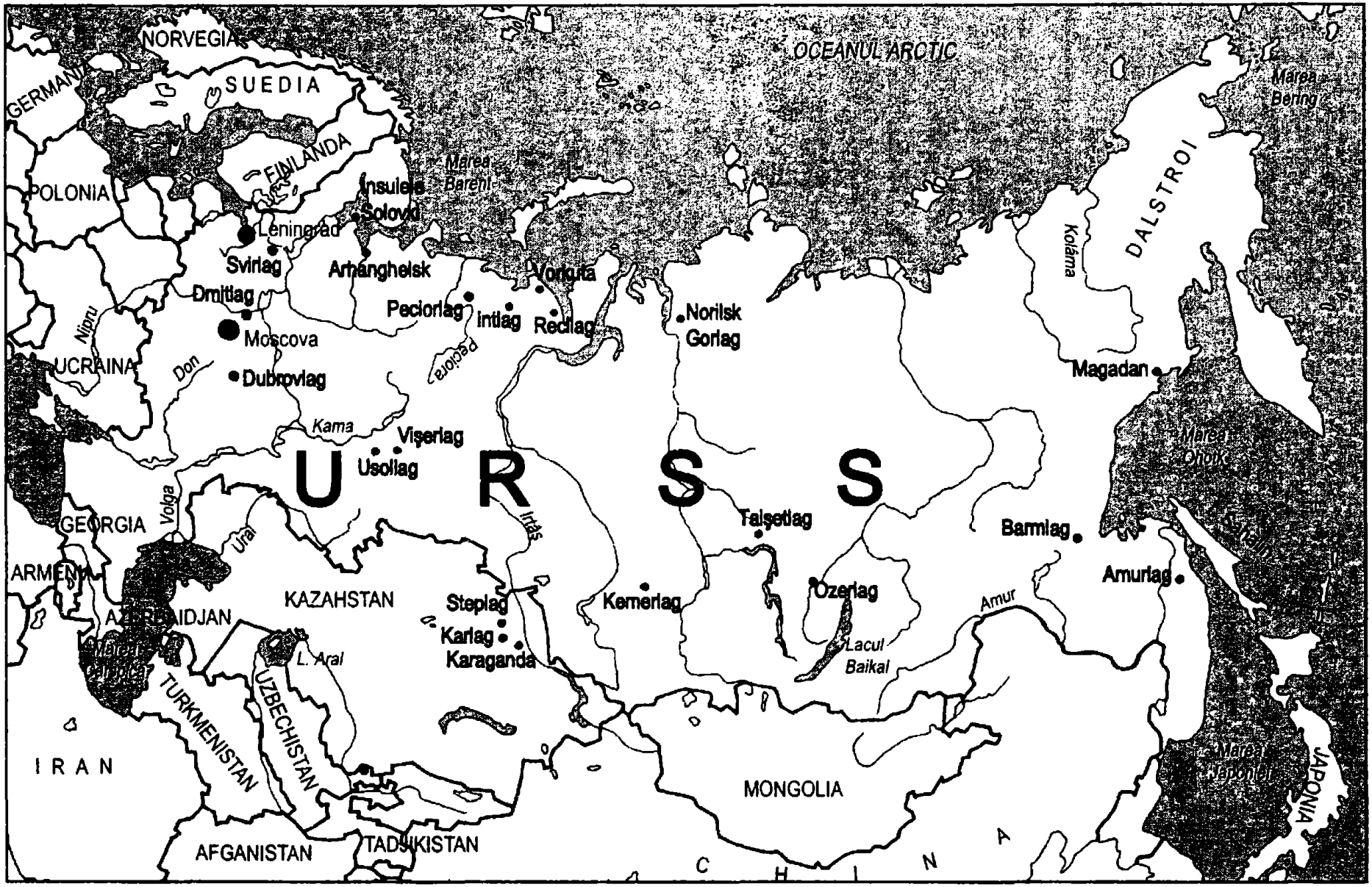

Principalele lagăre din sistemul Gulag, îndată după cel de-al doilea război mondial

este mai greu de dat, căci, începând din 1932, se instaurează în URSS o legislaţie penală care transformă în delicte şi crime actele cele mai banale (întârzierea la muncă, furtişagurile) sau permite calificarea drept act antisovietic a celei mai nevinovate constatări şi, prin urmare, face dificilă definirea noţiunii de „drept comun".

Originea sistemului lagărelor de muncă suscită şi ea tot atâtea semne de întrebare. Paul Barton, care a publicat, în 1957, bilanţul lucrărilor Comisiei internaţionale împotriva regimului concentraţionar impulsionate de David Rousset, şi-a intitulat lucrarea *Instituţia concentraţionară în Rusia, 1930–1957*, dând astfel, de la copertă, acelaşi răspuns ca şi autorii unei alte lucrări clasice în domeniu, cea a lui Dallin şi Nikolaievski, *Munca forţată în URSS*. Pentru Soljeniţân şi Jacques Rossi însă Gulagul a luat naştere în 1918. Un publicist francez îi urcă începuturile în 1917.

Divergenţe radicale se manifestă de asemeni — uneori în interiorul analizelor aceluiaşi autor — în aprecierea rolului economic real al Gulagului, considerat când central, când iluzoriu.

Cele patru întrebări formulate mai sus rămân, deci, deschise. Această lucrare va încerca să aducă elemente de răspuns pe temeiul amintirilor victimelor, documentelor de arhivă şi lucrărilor publicate îndeosebi în Rusia (studiile lui Zemskov, documentele publicate de asociaţia „Memorial" sau de revista „Volia" etc.), al lucrărilor clasice ale lui Dallin, Nikolaievski sau Barton, cărora documentele publicate recent le rectifică unele date sau le modifică unele concluzii fără însă a le invalida.

N.B. Menţionăm că în afară de citatele din documente, cifrele au fost în general rotunjite în paginile acestei lucrări. Contabilitatea birocratică nu trebuie luată întotdeauna ca atare. Doar ordinea de mărime este interesantă şi incontestabilă.

Capitolul I

DEFINIŢIA GULAGULUI

Ce este Gulagul? Răspunsul la această întrebare este aparent simplu: Gulagul, substantiv format din iniţialele cuvintelor care numesc în limba rusă Direcţia principală a lagărelor — **G**lavnoe **U**pravlenie **LAG**erei —, desemnează reţeaua de lagăre şi colonii de muncă forţată care au existat în Uniunea Sovietică*.

Această definiţie pune multiple probleme despre natura şi originea sistemului concentraţionar. Soljeniţân plasează ansamblul sistemului penitenciar şi represiv sovietic sub titulatura „Gulag". *Manualul Gulagului* al lui Jacques Rossi conţine un lung articol — „Închisoarea" — care enumeră amănunţit tipurile de închisori care au funcţionat în timpul întregii istorii a URSS: „penitenciar, închisoare militară, închisoarea municipală, închisoare de tranzit, închisoare pentru deţinuţi de drept comun", plasate pe acelaşi plan cu „închisorile KGB" sau „izolatoarele cu destinaţie specială" (destinate deţinuţilor politici). Se găsesc în acest *Manual* articole despre „Asasini", „Cazier judiciar", „Cod penal", „Cod de procedură penală", „Crime şi delicte", „Curtea supremă a URSS", „Prevenit", „Procedură judiciară", „Procuratură" (mai mult sau mai puţin echivalentă cu „Parchetul"), „Tribunale şi sistem judiciar" sau "Unităţi militare disciplinare".

---

* O explicaţie mai amănunţită a originii termenului Gulag la p. 45.(N.t.)

La sfârşitul lucrării sale, Jacques Rossi prezintă o listă de numeroase „mărturii copleşitoare" despre „realitatea concentraţionară sovietică". Or, primele cinci titluri se referă la închisori: *Five months in Moscow Prisons*, *Prisoner of Trotsky...*, *Secret letters from a bolshevist prison, Soviet prisons, My arrest and imprisonment*.

Orice societate are un sistem penitenciar, un Cod penal, un Cod de procedură penală, tribunale şi închisori. Indivizilor inculpaţi şi condamnaţi pentru crime şi delicte li se întocmeşte un cazier judiciar. Este greu de văzut în toate acestea elementele constitutive ale unui sistem concentraţionar.

Arhipelagul Gulag conţine şi el lungi prezentări ale proceselor răsunătoare trucate (procesul inginerilor de la minele din Şahtî în 1928) sau despre zgomotoasele înscenări staliniste (pretinsul complot al „Bluzelor albe", „demascat" public în 1953). Procese, execuţii şi Gulag — toate au ca trăsătură comună faptul de a fi elemente ale terorii. Soljeniţân şi Rossi insistă însă asupra faptului că Gulagul nu este numai un instrument al terorii, ci şi un sistem de muncă forţată. Cum ar putea fi însă integraţi aici cei împuşcaţi, care nu au pus piciorul măcar o singură zi într-un lagăr?

A include ansamblul legislaţiei penale şi al sistemului penitenciar şi represiv în sistemul concentraţionar al Gulagului, pe scurt, extinderea nelimitată a termenului, diluează specificitatea sau — ceea ce înseamnă, de fapt, acelaşi lucru — prezintă întreaga URSS ca un imens Gulag, supus terorii poliţieneşti şi reglementat prin munca forţată. Or, dacă întreaga Uniune Sovietică nu ar fi fost decât un imens lagăr de muncă forţată terorizată, Gulagul nu ar mai fi avut nimic specific. N-ar mai fi existat ca atare, ci numai ca o metaforă servind să desemneze ansamblul unui sistem economic, social şi politic. Pentru Soljeniţân,

de altfel, Arhipelagul Gulag înseamnă, de fapt, ansamblul ţării. Poate fi transferat acest procedeu politic pe planul istoriei fără să se ajungă la simplificări abuzive?

Dacă există, desigur, o specificitate a Gulagului, ea rămâne să fie definită. Pentru Soljeniţân, doctrina (şi punerea ei în aplicare) „redresării (deţinutului) prin muncă" este o matrice a Gulagului. Comisariatul poporului pentru Justiţie al Rusiei Sovietice dispune din anul 1918 de un sistem penitenciar: „colonii agrare", apoi „colonii meşteşugăreşti şi muncitoreşti, instituţii punitive şi educative special destinate tinerilor delincvenţi". În 1922, acelaşi Comisariat deschide „colonii de redresare prin muncă" pentru indivizi de peste 17 ani. Deţinuţii trebuie să lucreze aici pentru „a îndeplini sarcini de utilitate publică, dar care nu trebuie să fie mai obositoare decât munca obişnuită a muncitorilor necalificaţi" şi pentru care ei primesc o remunerare echivalentă. Colonia este concepută oficial ca un loc de „redresare prin muncă".

Dallin şi Nikolaievski, în lucrarea *Munca forţată în URSS*, insistă asupra unei distincţii, după ei fundamentală în această privinţă: „La origine, munca deţinuţilor şi a celor din lagăre de concentrare — aceste două elemente care mai târziu aveau să se confunde pentru a alcătui un vast sistem de muncă forţată — erau independente una de alta. Munca deţinuţilor trebuia să-i reeduce, în chip caritabil, pe criminali, iar lagărele de concentrare trebuiau să reprime opoziţia politică". În ciuda ironiei evidente a termenului „caritabil", distincţia este esenţială.

Desigur, strângând toate aspectele penitenciare ale Uniunii Sovietice sub aceeaşi rubrică a Gulagului, Soljeniţân se sprijină pe decretul din 27 octombrie 1934, care plasează închisorile — ţinând până atunci de Comisariatul poporului pentru Justiţie — sub controlul

Direcţiei generale a lagărelor din NKVD, Gulag. Această unificare administrativă, efectuată în 1934, nu permite să se decidă dacă diversele componente reunite atunci în Gulag erau anterior identice sau diferite, înainte de a evolua şi de a se contopi într-un ansamblu unic, cu o realitate, de altminteri, contestabilă: chiar reunite în acelaşi sistem cu lagărele, închisorile sovietice nu îndeplineau aceeaşi funcţie cu acestea: până la sfârşitul erei Brejnev, deţinuţii închisorilor nu sunt supuşi obligaţiei de a munci.

Noţiunea de Gulag pune o ultimă problemă mai delicată: în *Arhipelagul* său, Soljeniţân evocă deportările de ţărani, etichetaţi culaci*, în nordul sau în sudul Siberiei şi în Kazahstan, în 1929-1930, apoi deportările de popoare. Stalin a deportat, într-adevăr, popoare întregi: în 1937, 170.000 de coreeni acuzaţi de spionaj în folosul japonezilor, din regiunea Vladivostok–Habarovsk în Uzbekistan, în 1941, peste un milion de germani sovietici acuzaţi de spionaj activ sau pasiv în folosul invadatorilor nazişti, deportaţi în diverse regiuni ale Siberiei şi Kazahstanului, apoi, în 1943–1944, 70.000 de karaceai, 100.000 de calmuci, 460.000 de ceceni–inguşi, 37.000 de balkari, 100.000 de tătari, acuzaţi de colaborare cu naziştii, peste 86.000 de turci–meskeţi, kurzi şi kehmşini, prea apropiaţi de frontiera turcă, şi grupuri de greci, armeni şi bulgari sovietici în Kazastan, în Uzbekistan, în Kirghizia şi în fundul Siberiei.

Aceste popoare deportate formează, ca şi cei 1.800.000 de ţărani deportaţi în 1929-1930, populaţii speciale (*speţposelenţî*). Instalaţi, adesea, pe pământuri

* Chiaburi; termenul de culac a fost utilizat şi în limba română, în perioada stalinistă. (N.t.)

necultivate, fără locuinţă, fără materiale şi fără hrană, în sate sau în apropierea satelor, ei trebuiau să se prezinte, în fiecare săptămână sau de două ori pe lună, la comandamentul NKVD (devenit MVD în martie 1946) pentru control. Puşi la dispoziţia unui colhoz, sovhoz, combinat forestier, centru minier, unei întreprinderi de construcţie rutieră sau de căi ferate, şi salariaţi, ei nu avea dreptul să se deplaseze dincolo de limitele satului lor şi ale locului lor de muncă decât pentru a se duce la comandamentul NKVD.

La moartea lui Stalin, aceste populaţii deportate special grupau, ca şi Gulagul, două milioane şi jumătate de victime. Aceste popoare-paria trebuie considerate la fel ca şi deţinuţii Gulagului? Victime ale unor măsuri de teroare, ele trăiau în condiţii lamentabile, apropiate de cele ale lagărului de concentrare, erau supuse „arbitrariului NKVD", nu aveau libertatea de deplasare şi constituiau o masă de mână de lucru foarte ieftină, lipsită de orice posibilitate de a discuta condiţiile de muncă şi de remunerare.

Cu toate acestea, deosebiri importante în raport cu victimele Gulagului — sensibile pentru victime — sar în ochi: ei pot să se căsătorească, să aibă copii — care au dreptul de a merge la şcoală, dar nu la universitate şi nici la armată —, să ducă o viaţă de familie; ei nu cunosc sârma ghimpată, miradoarele, separarea dintre bărbaţi şi femei, prezenţa permanentă a unor gărzi înarmate, teroarea („un pas la stânga, un pas la dreapta, şi trag", aude repetându-se deportatul în coloană), arbitrariul cotidian al gărzii şi al administraţiei, carcera şi regimul ei de foame, norme imposibil de îndeplinit, legea pegrei, murdăria, mirosul greu, tortura apelurilor de dimineaţă şi de seara, afară, pe orice vreme. A vorbi despre „un al doilea Gulag" în legătură cu ei are deci funcţia unei metafore.

A da o definiţie precisă cuvântului Gulag cere să se determine exact despre ce este vorba. Sintetizând opt ani de cercetări ai Comisiei internaţionale împotriva regimului concentraţionar, Paul Barton, în *Instituţia concentraţionară în Rusia, 1930–1957* subliniază: „Lagărele de muncă corecţională (ispravitelno-trudovâie lagheri sau ITL), denumirea oficială a lagărelor de concentrare, fac APARENT (sublinierea lui J.-J. Marie — n.t.) parte integrantă din sistemul penitenciar sovietic. Astfel, unii autori le consideră ca o instituţie comparabilă cu alte «locuri de detenţie», închisori şi izolatoare, colonii de muncă corecţională, colonii speciale şi colonii de muncă."

El avansează trei argumente ce afirmă specificitatea fenomenului concentraţionar, a căror pertinenţă — mai ales pentru cel dintâi, întemeiat pe o estimare numerică eronată — poate fi relativizată sau contestată, dar care conţine fiecare un element de adevăr.

„Lagărele găzduiau o fracţiune atât de importantă a populaţiei ţării, încât, prin simpla lor întindere, constituiau mai degrabă un stat în stat decât un sector al sistemului penitenciar..."

Apoi, „izolarea deţinuţilor nu este decât una din funcţiile încredinţate acestor lagăre, care asumă, în plus, un rol de primă importanţă în producţia industrială, în colonizarea şi edificarea economică a regiunilor îndepărtate şi în politica de rusificare urmărită de guvern faţă de toate naţionalităţile minoritare".

În sfârşit, „lagărele sovietice servesc de asemeni (...) la exterminarea deţinuţilor. Sistemul concentraţionar apare astfel ca o instituţie *sui generis*."

Definiţia pe care Jacques Rossi o dă „sarcinilor Gulagului" reia cele două funcţii definite mai sus de Dallin şi Nikolaievski şi cele trei elemente distinse de Paul

Barton, pe care el le repartizează, puţin diferit, în patru puncte, care acoperă funcţiile represive şi economice (de altminteri, într-un mod contestabil în ce priveşte cel de a doilea punct) ale Gulagului:

a) izolarea elementelor puţin sigure şi suspecte şi exploatarea lor ca mână de lucru;

b) asigurarea transportului mâinii de lucru în cantitatea voită în orice loc al imensului teritoriu naţional (...);

c) construirea de noi ansambluri de lagăre;

d) lichidarea periodică a anumitelor categorii de deţinuţi.

Sub acest unghi va fi studiat Gulagul în volumul de faţă.

Capitolul II

ORIGINILE

Cuvintele, se ştie, trăiesc, sunt folosite cu o anumită frecvenţă, se uzează. Unele, sub şocul unei realităţi schimbătoare, se întăresc, dobândesc nuanţe noi, cunosc, uneori, chiar mutaţii brutale. Este cazul cuvintelor „deportare" şi „lagăr de concentrare", care au căpătat în cursul anilor ´30–´40 un sens nou.

Victimele represiunii ţariste erau adesea condamnate la exil, în Siberia, exil botezat „deportare". „Deportatul" căpăta un domiciliu obligatoriu într-un târguşor, trebuia să se prezinte regulat la poliţie şi primea o indemnizaţie minimă pentru a se hrăni. Temniţa (ocna), sub ţarism, nu privea, cu rare excepţii, decât pe criminalii de drept comun, asasinii şi deţinuţii politici exilaţi pe viaţă şi prinşi după o tentativă de evadare.

De la deportările masive de ţărani, consideraţi culaci, ordonate de Stalin în 1929–1931, de evrei, ordonate de Hitler, şi de popoare întregi, ordonate de Stalin în 1937, în 1941, apoi în 1943–1944, acest cuvânt a căpătat o semnificaţie infinit mai dramatică decât la începutul secolului. Din 1945, cuvântul „deportat" evocă scheletele descărnate ale supravieţuitorilor lagărelor de la Auschwitz, Mauthausen sau Buchenwald ori figurile scofâlcite ale muribunzilor Gulagului. Aşadar, datorită rutinei, mai sunt calificaţi drept „deportaţi" cei exilaţi, desigur cu libertate de

mişcare restrânsă, dar necunoscând sârma ghimpată, foamea, munca forţată şi — cu unele excepţii — răul tratament.

„Lagărul de concentrare" a suferit aceeaşi transformarea semantică. Inventat la sfârşitul secolului al XIX-lea de armata engleză în timpul războiului împotriva burilor şi de armata spaniolă cu prilejul insurecţiei cubaneze, el desemnează un loc, cel mai adesea închis, neacoperit, unde erau îngrămădiţi prizionierii, ostatecii şi populaţiile civile a căror izolare era dorită ca o pedeapsă pentru solidaritatea cu „rebelii" sau pentru a le priva de posibilitatea de a o exprima, şi a-i rupe astfel pe rebeli de mediul lor. Un astfel de tip de lagăr de concentrare va exista, între 1955 şi 1962, în timpul războiului din Algeria.

Condiţiile de existenţă în aceste lagăre puteau fi execrabile, determinând o mare mortalitate ca urmare a insuficienţelor de aprovizionare, de apă, de îngrijire medicală, ceea ce avea drept urmare răspândirea epidemiilor. Obiectivul acestor lagăre nu era nici exterminarea celor internaţi, nici exploatarea muncii lor forţate. Diferenţa, poate uneori prea subtilă pentru a putea fi percepută de victime, era reală şi ea ţinea cel puţin de diferenţa, capitală din punct de vedere juridic, între homicidul voluntar şi homicidul involuntar.

Astfel, situaţia prizionierilor din primul război mondial în lagărele de internare din Rusia a fost adesea îngrozitoare. În *Jurnalul meu din Siberia*, germanul Edwin Eriche Dwinger descrie astfel un lagăr unde el a fost internat: „Lagărul nu avea nici măcar o infirmerie, dar el cuprindea 24.000 de oameni. Nici cuverturi, nici pansamente, nici rufărie, nici săpun, nici apă, nici lemne. (...) Sufeream de o sete chinuitoare, dar nimeni nu găsea apă pentru a şi-o potoli." Subalimentarea şi murdăria favorizau tifosul şi

dizenteria, care se declanşează: la sfârşitul lui ianuarie 1916, au murit 100 de oameni pe zi în lagăr; două luni mai târziu 250 pe zi. „Administraţia lagărului lăsa cadavrele în barăci sau afară. Zăpada topită pe care prizonierii o beau era îmbibată cu scuipăturile tuberculoşilor şi de dejecţiile suferinzilor de dizenterie. (...) În faţa uşilor barăcilor, morţii formau doi pereţi. Pentru a ieşi, trebuia urmat un drum printre cadavre". Numărul supravieţuitorilor din acest carnagiu a fost infim.

Aceşti prizionieri nu au fost supuşi însă la muncă forţată şi moartea lor, deloc planificată, a fost rezultatul incuriei administrative, al dezagregării Imperiului Rus şi al crizei transporturilor şi aprovizionării provocate de război.

Din anii ´30, de la Stalin şi Hitler, lagărul de concentrare desemnează o realitate mult mai tragică şi mai complexă decât lagărele de internare cele mai ucigătoare. Lagărul de concentrare nu este o simpă extindere a acestora; el împlineşte două funcţii esenţiale, strâns asociate:

- ♦ teroarea de masă mergând până la exterminare: genocidul evreiesc planificat de nazişti, exterminarea foştilor, actualilor, potenţialilor şi presupuşilor opozanţi politici în Gulag sunt două fenomene de amploare, desigur, foarte diferită, răspunzând unor criterii de naturi tot atât de diferite, dar similare în obiectivul urmărit, de eradicare totală a unei categorii de „duşmani", mai mult sau mai puţin mitici: mitici şi fantasmagorici în ceea ce-i priveşte pe evrei faţă de al treilea Reich şi mitici, de asemeni, în parte — dar numai în parte — şi imaginari în cazul „opozanţilor" fără de voie faţă de Stalin;
- ♦ exploatarea masivă a muncii forţate ca element al unei adevărate „economii de război", în funcţionarea sa şi, în cazul Germaniei naziste, în scopurile sale înseşi.

Aceste două funcţii puteau să se interfereze, chiar să se ciocnească, iar ponderea lor relativă să varieze sensibil; ele sunt însă consubstanţiale în lagărul de concentrare în accepţiunea nouă a termenului. Absenţa uneia dintre cele două funcţii ar trebui să interzică folosirea termenului. Singură funcţia penitenciară sau condiţiile foarte grele de viaţă, antrenând o mortalitate ridicată, nu sunt, prin ele însele, elemente proprii unui sistem concentraţionar.

Schimbarea de sens generată de dezvoltarea concentraţionară nemaivăzută din anii ´30 şi ´40 este radicală şi incontestabilă. Redactându-şi autobiografia în 1929, Troţki intitulează capitolul consacrat internării sale de către autorităţile britanice într-un lagăr de prizionieri germani din Canada, în aprilie 1917, „O lună într-un lagăr de concentrare". Cei 800 de prizionieri erau îngrămădiţi pe două rânduri de paturi suprapuse cu trei nivele, hrana era mizerabilă, dar majoritatea celor 800 de deţinuţi jucau cărţi sau şah, făceau exerciţii fizice. Troţki subliniază că „această lună de şedere într-un lagăr a fost ca un miting neîntrerupt" ... inimaginabil în Gulag sau la Mauthausen.

Acelaşi Troţki, comisar al poporului pentru Război în 1918, a fost confruntat, în mai, cu rebeliunea soldaţilor cehoslovaci, făcuţi prozioneri sub ţar şi trimişi înarmaţi spre Vladivostok*.

Ei au ocupat mai multe gări ale transsiberianului şi au sprijinit răscoalele din mai multe oraşe. Printr-un decret din 4 iunie 1918, Troţki a ordonat internarea în lagăre de concentrare a tuturor soldaţilor cehoslovaci răsculaţi care nu depuneau armele. „Convoaiele dezarmate cu forţa

* Este vorba de soldaţi cehi şi slovaci care luptaseră, în anii primului război mondial, în armata austro-ungară şi fuseseră capturaţi de armata rusă. Exprimându-şi dorinţa de a lupta împotriva Puterilor Centrale pe frontul de vest, ei au fost trimişi la Vladivostok pentru a ajunge de acolo în Europa. (N.t.)

trebuie să fie plasate în lagăre de concentrare". Este vorba de a le „concentra" în lagăre de prizonieri cu obiectivul mărturisit de a-i trimite în ţara lor şi nu de a-i pune la muncă sau a-i extermina.

La 5 septembrie 1918, decretul Consiliului comisarilor poporului care a lansat „Teroarea roşie", după asasinarea şefului Ceka de la Petrograd. Moise Uriţki; şi atentatul, din aceeaşi zi, împotriva lui Lenin, rănit de mai multe gloanţe, afirmă: „Este indispensabil de a garanta Republica Sovietică împotriva duşmanilor ei de clasă, izolându-i pe aceştia din urmă în lagăre de concentrare." Pe scurt, obiectivul lagărului este de a „izola" indivizi sau grupuri considerate ca duşmani în cadrul unui război care, deşi „civil", era şi mai înverşunat şi mai feroce.

Primele lagăre de concentrare, instalate în Rusia Sovietică începând din 1918, sunt, aşadar, instrumentele unei lupte pe viaţă şi pe moarte. Dallin şi Nikolaievski, în *Munca forţată în URSS*, le califică drept „un fel de abces al războiului civil, care nu trebuia să servească nici unui scop economic". În războiul civil, război social şi politic, obiectivul afirmat şi urmărit mai mult decât în orice alt război este de a zdrobi adversarul. Or, inamicul se află deopotrivă de cealaltă parte a unei linii a frontului mişcătoare şi, în interiorul fiecărei tabere, în spatele liniei frontului. A-l elimina cere, aşadar, mai mult decât o victorie militară, trebuie convinse sau intimidate elementele ezitante, a căror raliere poate să determine soarta conflictului. Acesta este obiectivul „Terorii roşii", ale cărei lagăre sunt doar un mecanism. Ele trebuie evaluate ca un element al acestei Terori.

Pentru unii istorici, totuşi, aceste lagăre sunt punctul de plecare al sistemului concentraţionar modern. Astfel, în *Şaptezeci de zile care au zguduit lumea*, Michel Heller scrie: „Sinistra glorie a lagărelor de

concentrare naziste nu trebuie să facă uitat faptul că onoarea primei utilizări a acestui termen, născut în Cuba, la sfârşitul secolului al XIX-lea, revine lui Troţki. Într-un ordin din 4 iunie 1918, comisarul poporului pentru Război a cerut internarea în lagărul de concentrare pentru cehoslovacii care refuzau să depună armele. La 26 iunie, Troţki a propus Sovnarkom*-ului trimiterea în lagăre de concentrare a ofiţerilor care nu voiau să servească în Armata Roşie."

În epocă, era obişnuit, chiar curent, să fie numit lagăr de concentrare un lagăr de internare sau de prizionieri. Este termenul utilizat de reprezentanţii amiralului monarhist Kolceak pentru a desemna lagărele din Siberia, unde, în 1919, încă mai zăceau 166.000 de prizionieri germani şi austrieci din războiul mondial terminat, ostateci ai unui război civil la care nu participaseră, loviţi de tifos şi de foame. „Girantul Ministerului Afacerilor Străine" al amiralului, răspunzând unei misiuni a Crucii Roşii care voia să repatrieze aceşti prizionieri, a calificat, într-o scrisoare redactată în franceză, locurile unde erau ei îngrămădiţi drept „lagăre de concentrare", termenul desemnând „locurile concentrărilor".

Zece ani după Michel Heller, Nicolas Werth, într-un număr special din revista „L'Histoire", intitulat *Revelaţiile arhivelor sovietice,* reia afirmaţia sa schimbând uşor data iniţială: „Lagărele au apărut în Rusia Sovietică din primele luni ale regimului bolşevic. Lui Troţki îi revine paternitatea acestei invenţii, necunoscută în Rusia ţaristă. La 8 august 1918, Troţki a ordonat crearea la Murom şi Arzamas a două lagăre pentru «agitatorii dubioşi, ofiţerii contra-revoluţionari, sabotori, paraziţi şi speculanţi» care vor fi internaţi aici până la sfârşitul războiului civil." El precizează totuşi: „Aceste lagăre funcţionează fără nici o bază legală, ca lagăre de internare administrativă, unde sunt deţinuţi în general, în calitate de ostateci, elementele periculoase din punct de vedere social."

În *Cartea neagră a comunismului*, acelaşi autor atenuează formularea sa, sugerând că aceste lagăre se situează în continuarea lagărelor de prizonieri de război: „Conducătorii bolşevici au

---

* Abreviere, în limba rusă, pentru Consiliul comisarilor poporului (guvernul sovietic). (N.t.)

experimentat, în august 1918, un alt instrument de represiune apărut în Rusia în timpul războiului: lagărul de concentrare. La 9 august 1918, Lenin telegrafia Comitetului Executiv al provinciei Penza să-i închidă pe «culaci, preoţi, gardişti albi şi alte elemente dubioase într-un lagăr de concentrare». Cu câteva zile mai înainte, Dzerjinski şi Troţki ordonaseră de asemenea închiderea ostatecilor în «lagăre de concentrare». Aceste «lagăre de concentrare» erau lagăre de internare, unde trebuiau ţinuţi, printr-o simplă măsură administrativă şi fără cea mai simplă judecată, «elementele îndoielnice». Numeroase lagăre, unde fuseseră internaţi prizonieri de război, existau în Rusia, ca şi în alte ţări beligerante."

Într-o lucrare anterioară, *Rapoarte secrete sovietice*, Nicolas Werth leagă apariţia lagărelor de lupta de clasă: „Proiectul leninist, întemeiat pe lupta de clasă şi dictatura proletariatului, implică excluderea. «Ei şi Noi», «Cine nu este cu noi este împotriva noastră» — acestea sunt maximele noului regim. Din 1918 îşi fac apariţia primele lagăre. (...). Din 1929, lagărele se înmulţesc". Puţin mai departe, într-o notă despre lagărul din insulele Solovki, el precizează: „Pornind de la aceste mici insule din Marea Albă (...) a început să se structureze, la sfârşitul anilor douăzeci, Arhipelagul Gulag".

Un fost deţinut din lagărul de la Vorkuta, Zubcianinov, în amintirile sale, publicate de revista „Oktiabr" în 1997, nu stabileşte o legătură între Gulagul lui Stalin şi aceste lagăre ale războiului civil. Pentru el, Gulagul, instituţie teroristă de muncă forţată, reia şi lărgeşte considerabil folosirea tradiţională a muncii forţate sub ţarism: „De-a lungul întregii istorii ruse, cuceririle de teritorii au fost însoţite de trimiterea forţată de oameni lipsiţi, în acest scop, de libertate şi de toate drepturile omului. Aşa s-a făcut colonizarea Siberiei, aşa a construit Petru I Petersburgul, fortăreţele şi canalele sale, aşa au fost construite uzinele din Urali. Sub acest raport, ca şi sub multe altele, Stalin continua tradiţiile istorice alé Rusiei ţariste. Dimensiunile sistemului poliţienesc creat de el lărgeau însă în chip neobişnuit posibilităţile de colonizare forţată, care, la rândul său, cerea lărgirea şi întărirea dictaturii poliţiste."

Ţarii, mai ales ţarii-constructori ca Petru I, au utilizat efectiv recrutarea forţată a ţăranilor smulşi din satele lor sau a soldaţilor pentru a înălţa construcţiile hotărâte de ei (oraşe cu funcţiuni militare sau mici

forturi în Caucaz, în faţa frontierei mişcătoare a Imperiului otoman). Astfel, extracţia argintului şi plumbului la Nercinsk (Siberia) a fost organizată din 1708 prin transferul forţat masiv de ţărani din provincia Ienisei şi din împrejurimi. Şerbia a facilitat această utilizare masivă a unei mâini de lucru ieftine şi a cărei mortalitate (mai ales la construcţia Petersburgului) a fost foarte ridicată.

O hotărâre a Comitetului Executiv Central al Sovietelor din Rusia (ŢIC), publicată la 17 februarie 1919, în momentul când Republica Sovietică era redusă la suprafaţa vechiului Mare Cnezat al Moscovei, dădea Cekăi (Comisia extraordinară pentru lupta împotriva sabotajului şi a contrarevoluţiei, creată în decembrie 1917) dreptul de a interna adversarii şi contrarevoluţionariii în „lagăre de concentrare". Jacques Rossi, citând acest decret, precizează: „La început, deţinuţii acestor lagăre nu sunt constrânşi să lucreze, cu excepţia situaţiilor când este vorba de necesităţile lagărului."

La 30 martie 1919, Felix Dzerjinski, şeful Cekăi, a fost numit în acelaşi timp comisarul poporului pentru Afacerile Interne al Republici Ruse. Patru zile mai târziu, la 3 aprilie 1919, Ceka a organizat, în cadrul ei, prin decret, o Direcţie a lagărelor de muncă forţată (GULPT), concepută ca un instrument de represiune şi care număra câteva mii de deţinuţi. Munca lor avea ca scop satisfacerea nevoilor lagărului. Această decizie a determinat guvernul sovietic să publice, la 15 aprilie 1919, o lege care formaliza situaţia şi distingea două tipuri de lagăre:

♦ primul era o instituţie penitenciară, unde erau internaţi indivizi condamnaţi prin hotărâri ale justiţiei. Această reţea de „lagăre de muncă corecţională" pretindea să înlocuiască întemniţarea printr-o „reabilitare prin muncă". Instrucţiunile complementare din 17 mai 1919,

care defineau diversele categorii de persoane ce urmau a fi plasate în aceste lagăre, subliniază caracterul politic şi social al selecţiei şi funcţia represivă a instituţiei. Pot fi găsiţi aici (înalţi) „funcţionari ai Vechiului Regim", consideraţi ca inamici politici ai noului regim, şi „indivizi condamnaţi (...) pentru delicte de parazitism, proxenetism, prostituţie". Evident că, pentru primii, „reabilitarea prin muncă" nu este decât un pretext şi o sancţiune;

♦ cel de-al doilea tip cuprinde „lagăre de concentrare", grupând, conform deciziilor anterioare, adversari ai regimului — sau consideraţi ca atare — şi regrupaţi sub eticheta de indivizi „periculoşi social".

După Nicolas Werth, „distincţia dintre aceste două tipuri de lagăre rămâne în mare parte teoretică: toate sunt lagăre de muncă, verigă importantă a economiei militarizate a comunismului de război. În 1921, ele numărau între 100.000 şi 150.000 de deţinuţi". Afirmaţia este contestabilă. Instrucţiunile din 17 mai 1919 nu fixează un obiectiv de producţie lagărului. Articolul 35 precizează explicit: „Întreţinerea lagărelor şi administrarea lor trebuie să fie asigurate prin munca deţinuţilor." Pe scurt, obiectivul era autofinanţarea: lagărul nu trebuie să coste statul nimic. Numărul de deţinuţi, mai aproape de 100.000 decât de 150.000, ar interzice, el singur, să se facă din lagăr „o verigă importantă din economia militarizată a comunismului de război", mai ales în condiţiile de mizerie, de cvasifoamete şi de debilitate în care se aflau deţinuţii, ca şi ansamblul ţării. După Jacques Rossi, „la început, autorităţile Partidului par a crede că lagărele sunt un fenomen provizoriu", concluzie logică ce decurgea din natura lor de instrument de război civil, instrument care nu

trebuia să fie permanent, dar care, începând din 1929, va deveni astfel, schimbându-şi conţinutul şi adversarul.

„Lagărul de muncă corecţională" creat în plin comunism de război se inspiră teoretic dintr-o idee a reformatorilor sistemului carceral: înlocuirea pedepsei (a cărei denumire va dispare din Codul penal rus din 1922!) cu reeducarea. Şi, după un principiu adoptat de Congresul al VIII-lea al Partidului bolşevic în 1919, „munca este principala metodă de reeducare". Din 1918, Comisariatul poporului pentru Justiţie afirma într-un proiect de reorganizare a sistemului penitenciar: „Închisorile nu vor mai servi pentru a pedepsi, ci pentru a reforma." Cuvântul „închisoare" va fi, de altminteri, înlocuit în Codul penal din 1922 prin expresia „loc de detenţie", ceea ce nu-i va schimba deloc conţinutul.

Şirvindt, şeful Direcţiei principale a locurilor de detenţie din NKVD (Comisariatul poporului pentru Afacerile Interne) din Rusia până în 1930, afirmă: „Exploatarea prizonierilor, sistemul constând în transformarea sudorii lor în aur, producţia organizată în locurile de detenţie, toate acestea, deşi profitabile din punct de vedere comercial, sunt lipsite cu totul de puterea de reeducare şi, în consecinţă, sunt inadmisibile sub regimul sovietic." Munca deţinutului, aşadar, nu trebuia să fie utilă decât lui şi societăţii şi să nu servească decât la reeducarea acestuia. Şirvindt va aplica, în curând, în practică, raţionamentul său despre caracterul „absolut inadmisibil (...) al producţiei în locurile de detenţie".

Intenţiile teoretice ale juriştilor sovietici s-au lovit de amploarea represiunii, pe de o parte, şi de realitatea economică şi socială a Rusiei de atunci, pe de alta. „Comunismul de război", caracterizat prin militarizarea generală a societăţii, şi-a pus pecetea pe toate instituţiile:

totul era subordonat efortului de război şi aprovizionării cu arme, îmbrăcăminte, cizme şi alimente a unei armate care cuprindea — inclusiv dezertorii — aproape 5 milioane de oameni, apoi reconstrucţiei unei ţări la pământ, devastată şi ruinată, unde 4.500.000 de orfani (*bezprizorniki*) înfometaţi şi 2–3 milioane de soldaţi demobilizaţi, înarmaţi şi adesea şomeri vagabondau prin oraşe şi la ţară.

Întreaga activitate productivă care nu era direct legată de aceste activităţi s-a prăbuşit. „Obligaţia de a munci", proclamată în 1918, era concepută ca o necesitate pentru a supravieţui. Sute de mii de oameni care „lucrau" în cele două tipuri de lagăre definite prin legea din 15 aprilie 1919 au fost constrânşi să asigure subzistenţa lor, cea a administraţiei şi a paznicilor, precum şi întreţinerea lagărului. Norma de muncă a fost definită în raport cu realizarea acestui obiectiv. Nimic nu confirmă că aceste lagăre au furnizat statului o producţie reală. Un document al vicepreşedintelui GPU, Unşliht, citat mai jos, dovedeşte contrariul.

Lucrând pentru lagăr, deţinutul recuperează, aşadar, totalitatea produselor muncii sale, până la norma fixată. Dacă el o depăşeşte, primeşte pentru această depăşire o remuneraţie, calculată după grila de salarizare a lucrătorilor liberi. În ediţia rusă a *Manualului Gulagului*, Jacques Rossi precizează că aceste măsuri „aplică deţinuţilor normele generale de muncă şi de educaţie (alfabetizare obligatorie) care sunt controlate de secţiunile interesate din comitetele executive ale sovietelor locale", care, în anii războiului civil, aveau cu totul alte preocupări.

El precizează, de altfel, în legătură cu mortalitatea: „Mortalitatea depinde, intre altele, de alimentaţie, de nerespectarea anumitor norme sanitare şi de condiţiile de muncă. În timpul primilor ani ai regimului sovietic, aceste

condiţii erau aceleaşi şi pentru populaţia civilă." (În 1920, raţia alimentară cea mai ridicată, cea a muncitorului având de prestat munci grele, era de 225 grame de pâine, de 7 grame de carne sau de peşte — în general stricat — şi de 10 grame de zahăr, mai puţin decât raţia din Gulag, în anii cei mai duri, şi chiar, în ceea ce priveşte pâinea, mai puţin decât raţia de foamete, pentru carceră, de 300 grame). „În plus, în lagăre, controalele erau efectuate de organe competente, independente de administraţia penitenciară."

Lagărele, ca şi întreaga societate, sunt supuse încercării de a pune în practică obligaţia de muncă generalizată pentru a face faţă ruinei generale şi dezorganizării generalizate a producţiei. Troţki a dat justificarea teoretică în *Terorism şi comunism*: maşinile noastre — spune el — se uzează, materialul nostru rulant se deteriorează, războiul civil a distrus căile ferate, podurile, gările etc. Rusia Sovietică nu poate să primească maşini din străinătate, ea nu poate să producă aproape nici un articol manufacturat şi nu are deci nici o marfă şi nici un utilaj de vândut ţăranului, nici un mijloc de a mobiliza mâna de lucru, indispensabilă pentru activităţile cele mai elementare (repararea căilor ferate, extracţia cărbunelui, lucrări de construcţie), prin plata salariilor care să permită procurarea de mărfuri, care, de altminteri, nu există. Iar banul nu valorează nimic. Aşadar, „unicul mijloc de a ne procura mâna de lucru necesară sarcinilor economice actuale este obligaţia de muncă". Troţki, puţin obişnuit să-şi ascundă gândurile, precizează: „Obligaţia de muncă ar fi imposibilă fără aplicarea — într-o anumită măsură — a metodelor de militarizare a lucrului"; ea este întemeiată pe „constrângerea guvernamentală", căci „obligaţia de muncă este irealizabilă fără abolirea ficţiunii libertăţii muncii, fără înlocuirea ei cu principiul obligaţiei pe care îl completează realitatea constrângerii."

Această poziţie a dus la transformarea progresivă a 2–3 milioane de soldaţi ai Armatei Roşii demobilizabili, dar fără a avea şansa găsirii unui serviciu remunerat într-o economie total ruinată, în detaşamente numite „Armate ale muncii".

Această politică s-a dovedit repede ineficace şi a sfârşit într-un eşec, care, împreună cu revolta câtorva zeci de mii de ţărani din Tambov şi a marinarilor din Cronstadt, a impus trecerea la Noua Politică Economică în 1921*. Faţă de acest fiasco, ideea a fost abandonată la capătul a câtorva luni. În acelaşi timp, sfârşitul războiului civil şi consolidarea totuşi fragilă a puterii a atras desfiinţarea lagărului de muncă corecţională, înlocuit cu închisoarea tradiţională, rebotezată „loc de detenţie", ceea ce nu a modificat nici localizarea (vechile şi celebrele închisori ţariste: Krestî la Petrograd, Butârki la Moscova etc.), nici funcţia sa represivă.

În 1920, lagărele, instalate toate în Republica Rusă, numărau 25.336 de deţinuţi, iar în ianuarie 1922 numărul deţinuţilor era de 24.750. În toamna lui 1922, ele au fost plasate, împreună cu închisorile, sub jurisdicţia unei subdirecţii din NKVD (Comisariatul poporului pentru Afacerile Interne), Direcţia principală a locurilor de detenţie (GUMZ). Ca şi „coloniile de munci corecţionale" sau de „reeducare prin muncă", subordonate Comisariatului poporului pentru Justiţie, deţinuţii lagărelor aparţinând de GUMZ sunt, în cea mai mare parte, deţinuţi de drept comun, dar, spre deosebire de primii, nu lucrează.

GPU (care a înlocuit Ceka în februarie 1922 şi va lua, în noiembrie 1923, numele de OGPU), a înfiinţat, la sfârşitul lui 1922, o Direcţie zisă a Lagărelor din Nord cu destinaţie specială (SLON), care, subliniază N. Werth,

* „Noua politică economică" (NEP) — noua orientare promovată de Lenin în 1921 şi aprobată de Congresul al X-lea al Partidului Comunist (bolşevic) a pus capăt comunismului de război şi a permis funcţionarea economiei de piaţă în anumite limite. Introducerea impozitului în natură a permis ţăranilor ca, după achitarea livrărilor de cereale către stat, să poată desface pe piaţă produsele de care dispuneau. (N.t.)

„regrupau indivizi condamnaţi de colegiile* OGPU: opozanţi politici, dar şi deţinuţi de drept comun ţinând de poliţia politică (marele banditism, falsificatori de monedă). La sfârşitul anilor ´20, aceste lagăre speciale se extind pe continent, pe litoralul Careliei şi în regiunea Arhangelsk." Aceste lagăre cu funcţiuni represive nu aveau rosturi productive. Vicepreşedintele OGPU, Unşliht, redactând, în 1923, un proiect de decret al ŢIK privitor la organizarea lor, subliniază chiar că ele costă şi vor costa scump:

„Lagărele de muncă forţată din Nord ale GPU sunt organizate în scopul de a realiza izolarea necesară a elementelor celor mai periculoase în relaţiile sociale de pe teritoriul URSS.

Aceste lagăre au o funcţiune specială: detenţia criminalilor politici şi de drept comun care execută pedepsele lor pe baza condamnării pronunţate de GPU, fără hotărâre judecătorească. (...) Ei sunt plasaţi în lagăre, în fiecare caz particular, pe baza autorizaţiei GPU.

Crearea noului lagăr de la Solovki, unde se propune instalarea de până la 8.ooo de indivizi, şi a unui centru de tranzit şi de repartiţie la Kem este necesară din cauza marelui aflux de condamnaţi, care fac insuficientă capacitatea actualului lagăr de la Petrominsk şi a centrului de tranzit şi de repartiţie de la Arhanghelsk (cu o capacitate de 1.200 de persoane).

Este indispensabil de a scuti lagărele de impozite, taxe etc. pentru motivele următoare:

1) Lagărele din Nord au făcut până acum faţă necesităţilor folosind creditele atribuite lor special în 1919.

2) Produsele şi obiectele de primă necesitate cumpărate pe baza acestor credite şi care au fost utilizate până astăzi în lagăre sunt pe punctul de a se epuiza.

3) Activitatea desfăşurată în lagăre până astăzi nu a putut prin ea însăşi — şi nu poate — să fie semnificativă, pentru că aceste lagăre, aşa cum s-a arătat mai sus, primesc elementele cele mai periculoase din punct de vedere social, care nu pot fi folosite în aceeaşi măsură cu

* Instanţe de judecată expeditivă. (N.t.)

elementele criminale obişnuite, fie şi pentru că este indispensabilă exercitarea unei supravegheri şi a unui control deosebit de riguros asupra lor."

Cei 25.000 de deţinuţi din lagăre reprezentau aproape o treime din efectivele penitenciare, care, în ianuarie 1923, se ridicau la 68.297. În septembrie 1923, cele 355 de stabilimente depinzând de GUMZ concentrau 79.947 de deţinuţi (închisori, colonii de muncă corecţională şi lagăre, fără insulele Solovki, depinzând de GPU). Potrivit statisticilor NKVD, majoritatea zdrobitoare a acestor deţinuţi (89,1%) erau de drept comun. Doar 4,8% figurau sub rubrica „crime împotriva statului", adică circa 4.000 de deţinuţi politici, la care se adăugau o mie (sfârşitul lui 1923) de deportaţi în insulele Solovki.

La 1 iulie 1923, 150 de deţinuţi politici au sosit în insulele Solovki, la nord-est de Arhanghelsk, unde se găseau până atunci 4000 de deţinuţi de drept comun. A vedea aici începutul Gulagului este contestabil. SLON a menţinut distincţia dintre funcţia represivă împotriva deţinuţilor politici (menşevici, socialişti-revoluţionari, anarhişti etc.), care nu erau constrânşi la muncă, şi funcţia zisă de reeducare prin muncă pentru deţinuţii de drept comun, constrânşi la munca obligatorie, şi pentru „contrarevoluţionarii" sau cei „contra" (monarhişti, alb-gardişti, preoţi etc.), care, după Oleg Volkov, „administrau serviciile de intendenţă, dirijau exploatările şi lucrările, girau antrepozitele, finanţele, portul, infirmeria şi umpleau birourile".

Deportată la Solovki între 1924–1926 şi eliberată în 1927, socialista-revoluţionară Oliţkaia, arestată din nou în 1929 şi deportată la Kolâma până în 1947, rezumă deosebirea dintre cele două statute în memoriile sale,

Clepsidra: „Regimul izolatoarelor noastre politice şi al lagărelor noastre se deosebea profund de regimul normal. Pe anumite planuri era mai suplu, iar pe altele incomparabil mai sever. Deţinuţii politici beneficiau de unele suplimente la raţia alimentară atribuită, nu erau constrânşi la munca obligatorie, nu erau supuşi la percheziţii care atingeau demnitatea umană, autogestiunea era tolerată; deţinuţii politici alegeau din grupul lor un staroste şi, ca regulă generală, nu aveau raporturi cu administraţia decât prin intermediul acestuia. Deţinuţii politici puteau să-şi păstreze toate obiectele personale, îmbrăcămintea, cărţile, articole de scris, ceasul, cuţitul, furculiţa şi chiar maşina de ras. Puteau să primească ziare şi reviste. În schimb, izolarea lor de lumea exterioară era mult mai severă. Deplasările lor în interiorul închisorii sau al zonei de detenţie, corespondenţa cu exteriorul şi vizitele celor apropiaţi erau limitate." În decembie 1923, comandantul lagărului, F. I. Eichmans (sic!), vrând să restrângă drepturile politicilor, a dat ordin să se tragă asupra protestatarilor, fiind ucişi şase, dar apoi a capitulat în faţa indignării şi rezistenţei înverşunate a politicilor.

Socialista Oliţkaia omite cea de a treia categorie de deţinuţi, căreia îi aparţinea Oleg Volkov, monarhist, autorul amintirilor intitulate *Tenebre*: contrarevoluţionarii sau cei „contra" care, până în 1929, populau administraţia interioară a lagărului şi asigurau gestiunea zilnică, în timp ce ofiţerii GPU asigurau conducerea politică şi poliţistă, precum şi supravegherea şi paza armată.

Această stare de lucruri s-a menţinut global până în 1927, apoi s-a degradat treptat, subliniază Oleg Volkov, „până în iarna 1929–1930, care a fost marcată de o adevărată noapte a Sfântului Bartolomeu, execuţia masivă a deţinuţilor".

SLON primea, în fiecare an, 5–6.000 de deţinuţi suplimentari, în majoritate de drept comun, apoi, începând din 1927, „roieşte" pe continent în regiunea Arhanghelsk şi în Carelia. În 1928, cei circa 8000 de troţkişti deportaţi vor fi exilaţi în oraşe şi târguri din Siberia sau din Asia Centrală ori internaţi în închisori numite „izolatoare politice".

Guvernul sovietic a negat atunci prezenţa deţinuţilor politici pe insulele Solovki. La 18 decembrie 1926, preşedintele Crucii Roşii sovietice, Abel Enukidze, a scris preşedintelui Crucii Roşii Internaţionale: „în lagărele de la Solovki nu se găsesc la ora actuală decât deţinuţi de drept comun".

O circulară a administraţiei penitenciare (unul din primele texte secrete în acest domeniu), datată 25 noiembrie 1926, reduce remuneraţia muncii deţinuţilor la 75% din cea a lucrătorilor liberi.

Ideea de a-i utiliza pe deţinuţi în scopuri economice apare în noiembrie 1925, într-o notă adresată de vicepreşedintele Consiliului Economiei Naţionale, Piatakov, preşedintelui acestui organism, Felix Dzerjinski. El îi propune crearea de „colonii de populare în patru sectoare bogate în resurse miniere şi depopulate", aşadar fără mână de lucru: la confluenţa dintre Kureika şi Ienisei aflată între Cercul Polar şi paralela 70, sector bogat în grafit, cobalt, nichel, platină, osmiu, iridiu; în Sahalin, abandonat, în sfârşit, de japonezi, bogat în petrol; în stepa kirghiză, adică în Altai, bogată în plumb, aramă şi cositor; în sectorul Nercinsk. Piatakov propunea să se instaleze acolo „colonii de muncă forţată pentru a crea condiţii de muncă de un nivel mai mult sau mai puţin elementar" şi de „ a descongestiona puţin locurile de detenţie". Dzerjinski a răspuns printr-o notă rezervată privind aceste „lucrări forţate", respingând „trimiterea la muncă a socialiştilor-revoluţionari şi a menşevicilor".

Ideea nu prea corespundea cu NEP-ul. Într-o notă din 4 mai 1926 către adjunctul său, Iagoda, Dzerjinski se întreba totuşi dacă „nu trebuia creat în GPU un departament special de colonizare. (...) Trebuie populate cu elemente parazite (împreună cu familia) din oraşele noastre zonele neospitaliere ale ţării, urmând un plan prestabilit, aprobat de guvern". El a murit scurt timp după aceea, iar succesorul său, Menjinski, era interesat, mai ales, de represiunea politică.

În 1928, lagărele speciale ale GPU (Solovki, Vişera) numărau ceva mai mult de 13.000 de deţinuţi.

Lucrurile s-au schimbat o dată cu „Marea cotitură", care a marcat o ruptură brutală pe plan economic, social şi politic. În lucrarea lor *Munca forţată în URSS*, Dallin şi Nikolaievski dau acest titlu capitolului care prezintă instaurarea în URSS a unui sistem concentraţionar la scara întregii ţării.

De la 15 mai 1929, o comisie a Biroului Politic a considerat „raţională înlocuirea progresivă a locurilor de privare de libertate existente până acum (case de munci corecţionale) prin lagăre de concentrare". Ea a propus ca această problemă să fie încredinţată GPU, ţinând seama de experienţa sa. Gulagul lua avânt.

Capitolul III

MAREA COTITURĂ

„Totul s-a schimbat, scriu Dallin şi Nikolaievski, când guvernul sovietic s-a angajat în primul plan cincinal şi a început să realizeze, în câţiva ani, programul său de colectivizare completă a agriculturii. (...) Începând din acest moment s-a găsit o modalitate cu totul neaşteptată de a ieşi din impasul în care ajunsese întregul sistem penal de închisori şi de lagăre, după zece ani de regim sovietic. În acest moment a fost adoptată şi exploatată ideea lagărelor de muncă forţată."

Prin ele însele, industrializarea şi colectivizarea — însoţite de o planificare centralizată — nu ar fi ajuns la munca forţată, niciodată evocată în dezbaterile inversşunate declanşate de cele trei propuneri avansate de Opoziţia de stânga încă din 1923. Îndată însă după Congresul al XV-lea al Partidului bolşevic (1927), unde Stalin s-a debarasat de ultima opoziţie publică din partid, el s-a hotărât să forţeze lucrurile, cu atât mai mult cu cât se lovea de o dublă dificultate: „devierea de dreapta", ostilă unei colectivizări rapide, era, în fapt, majoritară în aparatul de partid, care se temea de un război cu ţăranii; în acelaşi timp, ţăranii consideraţi înstăriţi sau bogaţi (culacii), dispunând de surplusuri de grâu, nu erau de acord să le cedeze unui stat care plătea prost şi nu prea avea ce să le vândă în schimb. Stalin ezită, temporizează, apoi decide să violenteze deopotrivă aparatul propriului

partid şi masa ţarănimii. Lansând primul plan cincinal, el dădea partidului un obiectiv economic dinamic (construirea bazei industriale a socialismului) şi făcea apel la mâna de lucru, oferind un debuşeu unei părţi a ţăranilor izgoniţi de pe pământurile lor.

Această dublă ofensivă reclama însă dezlănţuirea Teroarei. În acest scop, Stalin s-a sprijinit în întregime pe GPU, căruia i-a încredinţat sarcini represive şi economice din care se puteau obţine substanţiale avantaje materiale şi politice. Începe atunci ascensiunea lui Iagoda, vicepreşedinte al GPU, al cărui preşedinte, Menjinski, bolnav, agonizează lent până în mai 1934.

Stalin explicase cu o sinceritate cinică neobişnuită, lipsită de orice justificare ideologică, Comitetului Central în iulie 1928: „În ţările capitaliste, industrializarea este realizată de obicei, în cea mai mare parte, prin jefuirea ţărilor străine, prin jefuirea coloniilor sau a ţărilor învinse, sau prin împrumuturi externe mai mult sau mai puţin înrobitoare. Această cale ne este, aşadar, închisă. Ce ne rămâne atunci? Ne rămâne un singur lucru: dezvoltarea industriei, industrializarea ţării pe baza acumulării interne. (...) Unde sunt sursele acestei acumulări interne? (...) Există două surse: clasa muncitoare, (...) apoi ţărănimea"

Pentru a obţine venituri de la o ţărănime numeroasă (aproape 25 de milioane de gospodării ţărăneşti, din care 90% nu aveau aproape nici un surplus care să poată fi comercializat şi trăiau, prin urmare, în autarchie) şi de la o clasă muncitoare care, împreună cu funcţionarii, nu depăşea 6 milioane de indivizi, trebuia redus brutal consumul lor printr-o constrângere severă, care nu putea să nu zdruncine partidul însuşi. Stalin s-a angajat, aşadar, într-un adevărat război împotriva populaţiei ţării sale, începând cu ţărănimea, şi împotriva propriului partid.

Industrializarea şi colectivizarea staliniste au fost conduse ca acţiuni militare, unde cel înrolat prin constrângere nu are mai multe drepturi decât într-o armată aflată în campanie. Pe lângă o acumulare primitivă de capital, era vorba de o acţiune de teroare care făcea să planeze deasupra populaţiei muncitoare ameninţarea cu deportarea, folosită ca mijloc de presiune pentru a o face să accepte, fără murmur, salarii foarte mici şi condiţii de locuit şi de alimentaţie deplorabile. Este ceea ce exprimă o vorbă atunci la modă: „Cine nu a fost deportat va fi."

Simpla cartografiere a lagărelor din vara lui 1929 evidenţiază locul pe care Stalin îl atribuia acestora în industrializarea ţării. Primele hotărâri, încă timide, fuseseră luate în anul precedent. O hotărâre din 26 martie 1928 recomanda „o mai mare folosire a muncii deţinuţilor", dar această dorinţă nu era însoţită de nici o măsură efectivă.

Două luni mai târziu, o circulară a Comitetului Executiv Central al Sovietelor URSS (ŢIK) recomanda „folosirea generalizată a muncii indivizilor afectaţi de măsurile de apărare socială" (eufemism pentru sancţiuni şi condamnări) în scopul „realizării unui ansamblu de proiecte economice, reducându-se astfel cheltuielile în proporţii considerabile."

Această nouă orientare s-a materializat pe insulele Solovki. La 30 iulie 1928, conducerea lagărului a solicitat mână de lucru suplimentară. Până atunci, ea îşi recruta mâna de lucru dintre cei condamnaţi de GPU. „Insuficienţa mâinii de lucru riscând să provoace eşecul programului de mari lucrări de importanţă naţională" pe care se angajase să le efectueze, conducerea lagărului a putut să recruteze deţinuţi din închisorile din Bielorusia. Acest „supliment considerabil de mână de lucru" nu a fost

însă suficient. Conducerea a solicitat „1500 deţinuţi suplimentari, condamnaţi la pedepse mai mari de trei ani, perfect apţi pentru o muncă fizică".

De la lansarea planului cincinal şi pregătirea colectivizării agriculturii, Kremlinul a decis să pună în practică intenţiile exprimate în anul precedent. La 27 iunie 1929, Biroul Politic i-a transferat pe toţi condamnaţii la pedepse mai mari de trei ani de închisoare în lagărele de concentrare ale GPU, rebotezate „lagăre de muncă şi de reeducare". Apoi, a hotărât înfiinţarea de noi lagăre în „regiuni izolate şi neospitaliere (...) pentru a le coloniza şi a le exploata bogăţiile naturale prin folosirea muncii forţate".

La 11 iulie 1929, Consiliul comisarilor poporului a formalizat această hotărâre printr-un decret (secret) privind lagărele de munci corecţionale.

Iagoda i-a rezumat astfel conţinutul: „Acest decret încredinţează GPU sarcina dezvoltării vieţii economice a regiunilor periferice din Uniunea noastră, dar, în acelaşi timp, înzestrate cu enorme bogăţii naturale, utilizând munca elementelor străine din punct de vedere social, aflate în izolare, şi colonizând cu ele regiunile slab populate."

La această dată, GPU controla două serii de lagăre: cel din insulele Solovki (cu ramificaţiile sale pe continent, în regiunea Arhanghelsk şi în Carelia), ai căror 40.000 de deţinuţi construiau un drum pe continent şi erau afectaţi la tăiatul lemnelor, şi un ansamblu de lagăre în regiunea Ust-Sâsolsk, concentrând alţi 40.000 de deţinuţi, folosiţi la contruirea unei căi ferate şi a unui drum de 300 km fiecare (adică, în total, 80.000 de deţinuţi ai GPU, faţă de 171.251 de deţinuţi înregistraţi la 1 mai 1930 în lagărele şi coloniile de muncă ale NKVD în Rusia).

GPU a deschis o serie de noi lagăre: 15.000 de deţinuţi din lagărele din Extremul Orient erau folosiţi la construirea unei căi ferate de 80 km şi la tăiat de păduri. 20.000 de deţinuţi din lagărele de la Vişera construiau o uzină chimică şi lucrau în fabricile de celuloză din regiune. 24.000 de deţinuţi din Siblag (Siberia Centrală) construiau linia de cale ferată Tomsk–Ieniseisk.

O notă adresată, la 31 iulie 1930, Consiliului comisarilor poporului de doi responsabili ai GPU dezvăluie un „deficit de mână de lucru" evaluat la 35.000 de oameni; ei cer transferul masiv de deţinuţi depinzând de NKVD (care îi utiliza în scopuri productive) sub jurisdicţia GPU. Stalin a sprijinit această cerere. Necesităţile Kremlinului cereau însă mai mult decât simpla extindere a sistemului existent.

Colectivizarea totală şi industrializarea galopantă au impus trecerea la o altă dimensiune din raţiuni sociale, politice şi economice. „Lichidarea culacilor ca clasă", adică hăituirea a milioane de ţărani, a cerut un sistem represiv masiv, iar industrializarea forţată, fără maşini, a reclamat braţe de muncă ieftine, chiar gratuite. Extinderea sistemului lagărelor, asociat cu cel al „populaţiilor speciale", care a izgonit aproape 1.800.000 de ţărani în Siberia şi în Kazahstan, dintre care 1.320.000 au fost afectaţi în diverse sectoare ale economiei, mai ales forestiere (tăierea de arbori şi prelucrarea lemnului) răspunde unei duble funcţii: o teroare de masă pentru a înfrânge rezistenţa ţărănească şi utilizarea muncii forţate în scopuri, concomitent, represive şi economice.

Iată de ce, la 7 aprilie 1930, Biroul Politic a creat, în cadrul GPU, o Direcţie principală a lagărelor, responsabilă numai cu lagărele acestei instituţii, rebotezate „lagăre de munci corecţionale" (*Ispravitelno-trudovâie lagheri*);

„lagărul de concentrare" dispare din vocabular în momentul în care aceste lagăre încep să cunoască o extindere formidabilă. Direcţia principală a lagărelor avea să gestioneze, în următorii doi ani, un flux considerabil de mână de lucru.

Iniţialele sale formau una din multiplele abrevieri sovietice de nepronunţat — GUITL (Glavnoe Upravlenie Ispravitelno-Trudovâh Lagherei). Membrii GPU o desemnau suprimând abrevierea IT şi amplificând L final în LAG, adică GULAG, cuvânt consacrat oficial, patru ani mai târziu. Genrih Iagoda, vicepreşedintele GPU, a condus Gulagul până în mai 1934, dată la care l-a înlocuit pe Menjinski, decedat, la conducerea GPU. Matvei Berman, fostul său adjunct la Gulag, i-a succedat în acest post.

La 25 aprilie 1930, Iagoda a difuzat o circulară strict secretă „Despre înregistrarea de cadre cekiste voluntare pentru a efectua munca de conducere a lagărelor nou organizate". El evocă „organizarea de noi lagăre în Siberia, în Nord, în Extremul Orient, în Asia Centrală". Era vorba, deci, de un vast plan de ansamblu, care, potrivit lui, cerea „asigurarea încadrării lagărelor cu cadre cekiste". Serviciul voluntarilor („cekişti fermi" preciza Iagoda) urma să fie de trei ani. Desigur, „cekiştii s-au arătat, în repetate rânduri, entuziaşti faţă de orice nouă acţiune", dar pentru a hrăni entuziasmul lor, Iagoda anunţă voluntarilor o listă de avantaje semnificative.

„Date fiind condiţiile de muncă deosebite şi dificile în lagăre, următoarele avantaje vor fi acordate voluntarilor:

1) Pe toată durata serviciului lor, voluntarii vor primi un spor de salariu, putând să meargă până la 50%, în funcţie de localizarea lagărului unde vor fi afectaţi. 2) Voluntarii vor beneficia, o dată pe an, de un concediu de două luni, cu acordarea unei prime echivalente cu salariul pe o lună. 3) La expirarea celor trei ani de serviciu, vor primi o primă excepţională, corespunzând salariului pe trei luni, şi vor beneficia de un concendiu suplimentar de trei luni. 4) Secţia administrativă a GPU va trimite, în fiecare lună, voluntarilor pachete cu cărţi gratuite,

plătite de GPU, şi le va asigura posibilitatea să beneficieze de avantaje maxime pentru a achiziţiona bunurile culturale necesare, precum şi aparate radio, echipament sportiv etc." Entuziasmul cekiştilor era astfel stimulat cu avantaje palpabile.

Caracterul haotic al primului plan cincinal, cu obiective mereu modificate, a introdus în sistem un element de dezordine suplimentară. Direcţia principală a lagărelor a încheiat cu trusturile contracte de folosire a mâinii de lucru, dar acestea din urmă şi-au schimbat mereu cererile, ca urmare a întreruperilor în livrările de materii prime, a absenţei aprovizionării sau chiar a clădirilor, fie şi mizerabile, necesare pentru a primi mâna de lucru suplimentară.

Afirmând că „în Arhipelag există o legendă durabilă, şi anume că lagărele au fost o idee a lui Frenkel", Soljeniţân atribuie ideea muncii sistematice a deţinuţilor acestui „Naftali Frenkel, evreu din Turcia", precizează el, deţinut la Solovki din 1927 şi menit unui viitor strălucit în sistemul concentraţionar." El îi consacră patru pagini, împodobite cu o fotografie:

"În jurul lui 1929, un avion soseşte de la Moscova să-l caute şi să-l ia pe Frenkel pentru o întrevedere cu Stalin", care avea să dureze trei ore. „Stenograma acestei conversaţii nu va fi făcută niciodată publică, pentru că ea, pur şi simplu, nu a existat niciodată." Aceasta nu-l împiedică pe Soljeniţân să rezume conversaţia desfăşurată fără martori şi fără stenogramă: „Este clar că Frenkel a desfăşurat în faţa Părintelui popoarelor perspectivele măreţe ale construirii socialismului graţie muncii deţinuţilor. Anumite elemente din geografia Arhipelagului, pe care noi le descriem astăzi cu o pană ascultătoare, el le-a schiţat cu linii îndrăzneţe pe o hartă a Uniunii, în ritmul pufăielilor din pipă ale interlocutorului său. Frenkel şi nu altul şi, cu siguranţă în această împrejurare, a propus sistemul universal de înregistrare în lagăre pe grupele A–B–C–D. (...) Frenkel şi nimeni altul, şi, cu siguranţă, în cursul acestei convorbiri, este cel care a propus să se renunţe la

vechiul sistem, care consta în a hrăni deţinuţii pe o bază egală, şi a schiţat sistemul unic pe întreaga suprafaţă a Arhipeleagului — de redistribuire a componentelor hranei sărace (...) El este cel care a propus credite şi eliberarea anticipată ca recompensă pentru o treabă bine făcută. (...) Este probabil că, în această împrejurare, a fost ales ca prim lagăr de experimentare grandiosul Belomorstroi (şantierul de construcţii al canalului Baltica-Marea Albă).

Ar fi, aşadar, un moment decisiv în punerea bazelor Gulagului, iar „evreul din Turcia", de două ori străin, ar fi adevăratul părinte al sistemului, cel puţin în trăsăturile sale esenţiale. Era de ajuns pentru a flata naţionalismul rus, care caută dincolo de frontiere şi de lumea slavă sursa dramelor trăite de ţara sa. Călcâiul lui Achile al acestei demonstraţii este că amintita conversaţie este în întregime imaginară şi imaginată. Repertoriul întrevederilor lui Stalin, înregistrate cu grijă de secretarii Kremlinului, începând din ianuarie 1927, nu cuprinde nici o vizită a lui Frenkel. Nu există nici o mărturie despre această conversaţie. Astfel că formulele lui Soljeniţân „este limpede că ...", „evident că..." şi „cu siguranţă..." ascund prost caracterul fantezist al povestirii.

În iunie 1930, Biroul Politic a hotărât săparea canalului Baltica–Marea Albă (Belomorkanal); mâna de lucru necesară a fost estimată la 120.000 de persoane. Această primă mare realizare a sistemului concentraţionar poartă în ea toate viciile care o condamnau la eşec: caracterul inuman al condiţiilor de viaţă şi de muncă, bluful, inutilitatea produsului finit sau, mai degrabă, niciodată terminat.

Fidel „socialimului într-o singură ţară", naţional, GPU a impus deţinuţilor să facă totul numai cu utilaj rus, chiar insuficient: mâinile lor goale (nu existau mănuşi pentru majoritatea deţinuţilor), târnăcoape, lopeţi, pari, roabe, explozivi. Mortalitatea, mai ales iarna, era teribilă şi depăşea media viitoare a lagărelor (cu excepţia tifosului). Se estimează că numărul celor morţi de foame, de răni şi

de boli a fost cuprins între 30.000 şi 60.000, dintr-un total de 250.000, în doi ani şi jumătate.

Belomorkanal fiind un instrument de propagandă, destinat să ilustreze miracolele reeducării prin muncă în URSS stalinistă, GPU a decis să-l construiască în doi ani: termenele cerute de Suez şi Panama s-au pulverizat! „Socialismul" îşi arăta astfel superioritatea faţă de „capitalism". Altminteri ar fi putut fi „socialism"?

Canalul a fost gata la sfârşitul lui 1933. Datele au fost însă puţin aranjate; lucrările au început în toamna lui 1931, dar s-a anunţat ca punct de plecare 1 ianuarie 1932: astfel, se putea afirma că lucrările au fost realizate doar în doi ani! Acest rezultat grandios a determinat amnistierea a 5.000 de eroi. Pentru a livra canalul la termenul dorit de Stalin, GPU l-a construit cu o adâncime mai mică decât cea prevăzută de ingineri. Rezultatul: cei 230 de kilometri ai canalului sunt aproape inutilizabili, cu excepţia vaselor de mic tonaj... şi numai timp de o jumătate de an. Restul timpului canalul este blocat de ghiaţă. Bluf sau „cacialma" (în ruseşte *tufta*) şi confuzie, conjugate cu lipsa de umanitate cu care era tratată mâna de lucru, pretins reeducată, au fost caracteristice construcţiei canalului.

La 4 august 1933, totuşi, un decret al ŢIK a atribuit ordinul Lenin la opt persoane: Ghenrih Iagoda, vicepreşedinte al GPU, Lazar Kogan, şeful şantierului Belomorstroi, Matvei Berman, şeful GUITL, Semion Firin, şeful lagărului (ITL) Belomor–Baltica, Iacov Rappoport, vicepreşedintele Belomorstroi şi şef adjunct al GUITL, Serghei Juk, inginer şef adjunct, Naftali Frenkel, asistent al şefului şantierului şi şef de lucrări, şi Konstantin Verjbiţki, inginer şef adjunct al construcţiei.

În privinţa lui Frenkel, decretul precizează: „El a comis cândva o crimă împotiva statului şi a fost amnistiat de ŢIK în 1932, cu retragerea condamnării din cazierul judiciar, dar, de la începutul lucrărilor la Bielomorstroi şi până la sfârşit, a asigurat o organizare corectă a

muncii, o înaltă calitate a echipamentelor şi a dovedit cunoaşterea problemei". „Organizarea corectă a muncii" înseamnă, de fapt, capacitatea sa de a face să lucreze şi să moară deţinuţii în condiţii improprii unei adevărate activităţi productive, camuflând lipsa materialelor, a mănuşilor şi a hainelor vătuite cu muzica triumfală a orchestrelor de deportaţi. Pentru Verjbiţki, comunicatul aminteşte condamnarea sa „pentru sabotaj, în virtutea articolului 58, aliniat 7 al Codului penal, şi eliberarea sa anticipată în 1932", dar el a fost unul dintre cei care „s-au comportat în modul cel mai conştiincios în lucrările ce i-au fost încredinţate". Pe scurt, canalul nu funcţionează, dar reeducă. O cohortă de scriitori condusă de Gorki a celebrat această putere magică, cu şampania alături. În 1934, Louis Aragon a propus ca sursă de inspiraţie acest model pentru reeducare a scriitorilor „reacţionari".

Schimbarea de anvergură, de funcţiune şi chiar de natură a sistemului concentraţionar este marcată prin modificarea radicală a definiţiei termenului de „lagăr de concentrare" în URSS. Ediţia din 1929 a *Marii Enciclopedii Sovietice* îl prezintă ca o instituţie penitenciară legitimă: „Loc de izolare a prizonierilor de război, ostatecilor şi a persoanelor periculoase din punct de vedere social, care nu au comis un act criminal, dar a căror izolare este necesară pentru a menţine ordinea şi ca măsură de protecţie socială."

Şase ani mai târziu, ediţia din 1935 prezintă instituţia ca o sinistră realitate carcerală, străină Uniunii Sovietice şi decurgând din suprapopularea carcerală: „Lagărul de concentrare este un loc special de detenţie, creat de statele fasciste, de regimurile barbare şi de oprimare a popoarelor, care sporesc continuu numărul deţinuţilor: închisorile obişnuite nu mai ajung." Definiţia nu suflă un cuvânt despre munca forţată.

Amplificarea represiunii a fost însoţită de lichidarea parţială a Comisariatelor poporului pentru Afacerile

Interne (NKVD), considerate inadaptate, în diverse republici ale URSS. La începutul lui 1930, Comisariatele pentru Afacerile Interne din Transcaucazia au fost desfiinţate, iar la 31 decembrie 1930 şi cel al Republicii Ruse, care gestiona un număr de lagăre de munci corecţionale, a fost de asemeni desfiinţat. Structurile penitenciare şi conducerea lor au fost transferate Comisariatului poporului pentru Justiţie: la data de 1 mai 1930, NKVD al Federaţiei Ruse gestiona 279 de instituţii penitenciare (cu 171.251 de deţinuţi), dintre care 176 de „locuri de detenţie" (închisori), 48 de colonii de munci forestiere sau agricole, 14 colonii de munci industriale şi alte 18 ţinând de alte categorii.

Transferul locurilor de detenţie la Comisariatul pentru Justiţie, deşi criticat pentru proasta sa gestiune, costisitoate şi neproductivă, nu a ţinut de o simplă măsură de reorganizare administrativă. Şeful NKVD al Rusiei, la acea dată Vladimir Tolmacev, reticent faţă de politica de teroare a lui Stalin, a fost arestat, la 25 noiembrie 1932, şi condamnat, la 16 ianuarie 1932, pentru apartenenţa la un „grup oportunist de dreapta", la trei ani de lagăr special. Va fi condamnat apoi la moarte „pentru activitate contrarevoluţionară", la 20 septembrie 1937.

Pentru a răspunde funcţiilor economice ce îi fuseseră atribuite, GPU a constituit o serie de Direcţii ale Gulagului sau de complexe: în noiembrie 1931 a fost creat Dalstroi, complex de lagăre însărcinate cu extragerea de minereuri, şi îndeosebi a aurului, la Kolâma, regiune neospitalieră şi îngheţată, în nord-estul Siberiei, de două ori mai mare ca Franţa. Deportaţii vor construi acolo portul din golful Nagaievo, marele drum central, flota fluvială. Extracţia de aur din această zonă a trecut de la 11,5 kg în 1928 (înainte de înfiinţarea lagărelor) la peste 1 t în primul semestru al

lui 1934 şi la 48 t în 1937. Era o schimbare de scară. Alături de reţeaua Gulagului în rapidă expansiune, au continuat să existe stabilimentele de munci corecţionale, care erau subordonate Direcţiei principale a Comisariatului poporului pentru Justiţie (GUIT) şi aveau sarcina de „a reeduca" deţinuţii în spirit socialist. Aceste stabilimente aveau, la 1 ianuarie 1930, 171.000 de deţinuţi, 157.000 la 1 ianuarie 1931, 188.000 la 1 iulie 1931, 203.000 la 1 ianuarie 1932. Un raport al şefului GUIT din septembrie 1932 subliniază greutăţile de nerezolvat pe care le întâmpina acest sistem de lagăre paralele Gulagului, având o „sarcină represivă" şi o „sarcină educativă", dar care „sunt, în acelaşi timp, unităţi de producţie, însărcinate să realizeze planuri fixate de stat, şi unităţi cu autofinanţare, care trebuie să obţină un beneficiu în profitul bugetului Republicii".

Comisariatul pentru Justiţie era cu atât mai incapabil să îndeplinească aceste patru sarcini (represivă, educativă, productivă şi financiară) cu cât el nu dispunea de mijloace represive sau de teroare pentru a impune deţinuţilor nedisciplinaţi îndeplinirea obiectivelor fixate de Biroul Politic, mai ales în această perioadă de cvasifoamete sau, pur şi simplu, de foamete (care, în cursul iernii 1932-1933, a făcut în Ucraina peste 4 milioane de morţi). Realitatea acestui sistem „educativ", conchide raportul, erau „suprapopulaţia, epidemiile consecinţe ale subalimentaţiei cronice, (care) duceau la o ridicată morbiditate, la o mare mortalitate, la un mare număr de evadări şi la o puternică scădere a productivităţii muncii".

Şi existau motive temeinice pentru toate acestea. În timp ce raţiile alimentare oficiale erau reduse la minimum, deţinuţii au primit (oficial), în 1932, 68% din raţia lor de pâine, 23% din raţia de carne, 10% din raţia de peşte

(redusă, fără îndoială, la oase şi la cap), 16% din raţia de cereale, 4,7% din raţia de ulei vegetal, 58% din raţia de zahăr. Dacă se mai adaugă sau, mai degrabă, se scade ceea ce subtiliza personalul de serviciu al lagărului din aceste livrări pentru propriile nevoi, cele ale familiei sau pentru un trafic profitabil, deţinuţii au suferit un adevărat regim de foame. Rezultatul oficial: „Nerealizarea planului este de 32%." Ceea ce vrea să spună, fără îndoială, că, în realitate, era de ordinul lui 50%.

La 3 martie 1933, Consiliul comisarilor poporului a creat „în cadrul NKVD al URSS (deşi nu era încă, oficial, reînfiinţat după dizolvarea, în 1930, a NKVD al Rusiei) Direcţia principală a drumurilor şi şoselelor, precum şi direcţii la nivelul republicilor unionale"! (Guşosdor). Gulagul era însărcinat cu construirea liniilor de cale ferată, între care faimoasa reţea siberiană BAM (sau al doilea transsiberian Baikal–Amurskaia Maghistral), care, în 1935, întrebuinţa 150.000 de deţinuţi şi lucrători „liberi".

Aproape 200.000 de deţinuţi au săpat canalul Moscova-Volga-Don, 20.000 de deţinuţi din complexul lagărelor de la Uhta şi Peciora extrăgeau petrol din regiune, 63.000 de deţinuţi din Siblag construiau căile ferate Gorno–Şorskaia şi din Siberia Orientală. La 23 iunie 1935, un decret a transferat Gulagului construirea combinatului de nichel de la Norilsk. Prin circulara din 25 iunie, Iagoda a încredinţat şefului Gulagului, Berman, sarcina de a elabora norme superioare normelor obişnuite de alimentaţie, de echipament şi de acordare de prime. El a mers până acolo încât a promis deţinuţilor, care aveau să manifeste timp de un an un zel deosebit în muncă, să le aducă familiile pe cheltuiala NKVD şi să le instaleze în zonă, în calitate de colonişti!

Restructurarea concentraţionară a sectoarelor productive a continuat rapid: un decret din 28 octombrie 1935 a transferat Gulagului Direcţia principală a construirii drumurilor, căilor terestre şi de transport auto, integrată Guşosdorului. De-a lungul anilor, Gulagul s-a dotat cu Direcţii principale economice — Direcţia principală a industriei miniere şi metalurgice (GULGMP), Direcţia principală a lagărelor din industria forestieră (GULLP), Direcţia principală a lagărelor de construcţie industrială (GULPS), Direcţia principală de construcţie a căilor ferate (GULJDS sau GUJELDOR), până la cea din urmă GLAVGIDOSTROI, Direcţia principală însărcinată cu construirea de instalaţiil hidraulice, creată în septembrie 1940.

La 10 iulie 1934, un decret privind „Crearea Comisariatului poporului pentru Afacerile Interne (NKVD) pe întreaga Uniune Sovietică" a transformat GPU în departament al Comisariatului poporului pentru Afacerile Interne (NKVD) reînfiinţat, reducându-l astfel, în aparenţă, într-o simplă direcţie a NKVD.

Decretul a instituit o administraţie centrală unică a lagărelor, numită GULAG. Concentrând toate structurile represive în cadrul NKVD al URSS, acesta gestiona toate lagărele care depinseseră mai înainte de GPU, precum şi lagărele şi coloniile de munci corecţionale (în total, 780 de colonii penitenciare, cu 210.000 de deţinuţi) depinzând de Comisariatul poporului pentru Justiţie sub comandamentul Gulagului. Schimbarea nu le făcea mai productive. Un decret complementar plasa de asemeni „locurile de detenţie" (închisori şi case corecţionale) sub responsabilitatea Gulagului, care administra astfel ansamblul sistemului penitenciar şi represiv al URSS. De atunci, închisorile (unde deţinuţii nu lucrează), coloniile de muncă corecţională şi lagărele au format un ansamblu unic, gestionat numai de Gulag.

Pentru a răspunde sarcinilor fixate Gulagului de Biroul Politic, numărul deţinuţilor a fost triplat în decurs de trei ani (de la 268.700 la 1 ianuarie 1932 la 816.000 la 1 ianuarie 1935). Alte statistici dau pentru 1 ianuarie 1935 cifra de 965.000 de deportaţi, dintre care 725.000 în lagăre de muncă şi 240.000 în coloniile de muncă, unde erau internaţi deţinuţii condamnaţi la pedepse sub trei ani, Ordinul de mărime este acelaşi.

Sistemul lagărelor se dezvoltă, aşadar, cu mare viteză şi, totuşi, de la început merge prost. Dezordinea generată de amestecul dintre colectivizare, industrializare, „lichidarea culacilor ca clasă", foamete, afluxul ţăranilor pe şantiere şi în uzine, epurări nu putea să nu fie decât agravată în acest sistem.

Exigenţele represiunii le paralizau pe cele ale producţiei. Un decret al Consiliului comisarilor poporului din 20 aprilie 1933 a limitat deportarea indivizilor apţi de o „muncă efectiv productivă" şi a interzis, aşadar, pe cea a adolescenţilor sub 15 ani şi a bătrânilor de peste 60 de ani. Şefii din GPU au tratat însă problema cu dezinvoltură. Un raport al şefului Gulagului, Berman, către Iagoda, din 8 iunie 1933, se plânge de „atitudinea neglijentă, chiar criminală faţă de trierea deportaţilor", care lasă în convoaie o importantă proporţie de handicapaţi şi de bolnavi, inapţi de orice lucru. El prezintă o stare apocaliptică a „lipsurilor din convoaiele sosite: 1) mortalitate ridicată şi infecţii epidemice (tifos, dizenterie, variolă); 2) prezenţa a numeroşi bătrâni, persoane foarte slăbite, total inutilizabile la lucru; 3) prezenţa generalizată a păduchilor; 4) neglijenţa completă din punctul de vedere al înregistrării deţinuţilor şi deportaţilor".

Rezultatul acestei dezordini şi al acestei nepăsări: din 8173 de deţinuţi sosiţi din Caucazul de Nord, comisia de

control a eliberat pentru incapacitate de muncă „2806 persoane", invitate să meargă să moară în altă parte, în afara lagărului (ele nu vor figura astfel în statisticile de mortalitate), plus 136 eliberaţi fără condiţii!

La 26 ianuarie 1935, Iagoda, printr-o telegramă adresată tuturor centrelor de detenţie, afirmă că ele seamănă cu „aşezăminte de binefacere" de unde se evadează uşor şi frecvent. La 9 mai 1935, el difuzează o circulară „Despre restructurarea (*perestroika*) activităţii secţiunilor de munci corecţionale", în care manifestă o vie insatisfacţie şi acuză întreg aparatul conducător al Gulagului, anunţând o epurare şi o reorganizare completă. Exigenţele sale exprimau, mai întâi, o preocupare financiară: să se obţină de la condamnaţi cât mai mulţi bani posibil, căci aparatul represiv al lagărelor şi întreţinerea (totuşi minimală) a forţei de muncă a deţinuţilor costa scump. Gulagul era deficitar.

„Executarea condamnărilor şi utilizarea condamnaţilor la munci corecţionale continuă să rămână cu totul nesatisfăcătoare şi în unele teritorii şi regiuni de-a dreptul scandaloase. (...) Pe întreaga Uniune, doar 62,5% din condamnaţii la munci corecţionale au fost puşi la treabă. Într-o serie de teritorii şi regiuni, procentaţul este încă şi mai scăzut."

Iagoda dă cifre lămuritoare (şi totuşi, fără îndoială, supraevaluate): „Regiunea Voronej, 51,9%; Regiunea Kursk, 45,8%; Teritoriul Siberiei Occidentale, 50,9%; Teritoriul Krasnoiarsk, 54,4%; Kazahstan, 54,1%; Kirghizia; 52,1%, Kara-Kaplakia, 49,9%; Uzbekistan, 44,8%; Tadjikistan, 43,5%; Regiunea Occidentală, 61,6%." Mai mult: „Indivizi străini, neverificaţi, slabi, analfalbeţi, vinovaţi de diverse delapidări continuă să ocupe posturi în aparatul acestor Centre de munci corecţionale."

Concluziile sale sunt severe, dar măsurile decise puţin eficace: „O astfel de neglijenţă în executarea pedepselor date condamnaţilor la munci corecţionale ajunge să pună în pericol politica punitivă a puterii sovietice şi, în acelaşi timp, o privează de importante sume de bani. Şefii NKVD din republici, teritorii şi regiuni nu acordă destulă atenţie acestei munci serioase, uitând că sumele percepute graţie muncilor

corecţionale constituie una din sursele esenţiale ale finanţării locurilor de detenţie." (Ele nu sunt, aşadar, suficiente şi nu acoperă cheltuielile.) „Directorii locurilor de detenţie din numeroase teritorii nu fac practic nimic pentru a organiza munca Centrelor de munci corecţionale. (...) Ordon organizarea în termen de o lună a unei restructurări (*perestroika*) radicale a muncii organelor însărcinate cu munci corecţionale, asigurând neapărat (...) încasarea tuturor sumelor prevăzute a fi percepute din salariile condamnaţilor la munci corecţionale şi vărsarea la termenul fixat a acestor sume la secţia financiară a NKVD." Şi el decide „să fie concediate toate cadrele inapte şi îndoielnice" ale Gulagului.

Aceste cadre, considerate de Iagoda inapte pentru noile sarcini fixate Gulagului începând din 1930, atribuie responsabilitatea carenţelor dezorganizării generale subordonaţilor, condiţiilor deplorabile din lagăre, pe care ei sunt primii care le denunţă. Astfel, într-un raport al şefului adjunct al Gulagului şi al şefului Svirlagului (lagăr din apropiere de Leningrad) despre slabele rezultate ale acestui lagăr se subliniază: „Nerealizarea planului de livrări de lemn se explică prin următoarele cauze: utilizarea nesatisfăcătoare (a mâinii de lucru), proasta organizare a muncii şi slaba productivitatea a mâinii de lucru penale. (...). Utilizarea nesatisfăcătoare a mâinii de lucru dovedeşte incapacitatea responsabililor secţiunilor economice ale lagărului de a organiza producţia. În general, obiectivele de producţia nu se repercutează la nivelul brigăzilor, care nu au nici un fel de instrucţiuni sau obiective precise. (...) Trebuie notată, de asemeni, lipsa de atenţie pentru condiţiile de viaţă, alimentaţie şi îmbrăcăminte ale deţinuţilor. Astfel, deşi circularele prevăd expres că deţinuţii trebuie să mănânce carne opt zile pe lună, în realitate nici un deţinut nu a mâncat carne de două luni şi jumătate. De asemenea, cea de-a treia categorie (de deţinuţi) — cei parţial inapţi de muncă — constituiau, la 10 mai, 47% din totalul deţinuţilor (43.004)." Pe scurt, administraţia lagărului era formată din incapabili, iar jumătate din deţinuţi erau neproductivi.

Descrierea — oficială — a condiţiilor de muncă este la fel de lămuritoare în expunerea ei aridă ca şi amintirile deţinuţilor: „Hrana deţinuţilor avea, în general, la bază varza tocată. (...) 40% din cizmele de pâslă erau inutilizabile. Exista o mare lipsă de încălţăminte şi de

aşternuturi de pat. (...) Echipamentul sanitar şi medical funcţiona prost din lipsă de personal", iar personalul existent era foarte puţin calificat. Pe scurt, totul lipsea. Mai mult, munca de propagandă şi agitaţie destinată să mobilizeze deţinuţii, exaltând un viitor luminos, era nulă. „Aparatul departamentului «Cultură şi Educaţie» este total ineficace, slab calificat şi incapabil să mobilizeze masele de deţinuţi pentru realizarea sarcinilor trasate lagărului, în ansamblu."

Procesul de la Moscova din august 1936*, apoi înlocuirea, la 25 septembrie 1936, a lui Iagoda cu Ejov, care va da numele său Marii Terori din acei ani (Ejovşcina), anunţau accelerarea şi agravarea brutală a represiunii, care copleşeşte funcţia economică a Gulagului: lichidarea adversarului devine obiectivul numărul unu. Gulagul a primit în 1937 şi 1938 circa 700.000 de deţinuţi suplimentari faţă de ceva mai puţin de 200.000 în 1936. El nu dispunea de mijloace pentru a primi şi utiliza un astfel de aflux, chiar în condiţiile dure anterioare. Puţin îi interesa asta pe Ejov şi Stalin, pentru care esenţială era lichidarea „duşmanilor poporului".

Trecerea pe planul al doilea a funcţiei economice, menţinută totuşi, s-a tradus prin cifre elocvente; în 1936, NKVD a planificat 3,5 miliarde de ruble, reprezentând valoarea muncilor ce urmau a fi executate de deţinuţi; în 1937 a planificat 2 miliarde, iar în 1938 3 miliarde. Rezultatele au fost însă foarte dezamăgitoare: producţia Gulagului a fost estimată, în 1935, la 774 milioane de ruble, în 1936 la 1,1 miliarde, în 1937 la 945 milioane şi în 1938 la 995 milioane de ruble, adică o realizare a planului de ordinul lui 35–40%!

---

* Procesul, desfăşurat în zilele de 19–24 august 1936, care a inaugurat „Marea Teroare" (1936–1938); printre cei condamnaţi şi executaţi s-au aflat G.E. Zinoviev şi L.B. Kamenev. (N.t.)

Funcţia represivă a Gulagului a creat dificultăţi rolului său economic. Cele două obiective paralele ale represiunii, care vizau exterminarea de grupuri întregi şi utilizarea muncii forţate, s-au înfruntat atunci brutal. În sistemul stalinist, explicaţia eşecului nu putea fi decât sabotajul.

Ejov, care privilegia funcţia represivă a Gulagului, a înăsprit sistematic condiţiile de detenţie. În raportul său, către Comitetul Central, din 2 martie 1937, el compară locurile de detenţie ale epocii cu centre de recreaţie: „Deţinuţii din izolatorul politic din Celiabinsk jucau volei, cricket şi tenis. (...) Când mingea trecea peste zid, în altă curte sau în stradă, garda de permanenţă era cea care trebuia să alerge să o caute. Într-o zi, un gardian a refuzat; deţinuţii s-au plâns atunci secţiei politice secrete şi adjunctul şefului secţiei a redactat imediat o hotărâre, afirmând că garda de permanenţă trebuie să meargă să caute mingea."

Ejov anticipa sloganul SS-ului: „Aici nu este un sanatoriu, ci un lagăr de concentrare". Deţinuţii lagărului aveau să înregistreze un ecou al acestui discurs; circulând zvonul că Stalin compara condiţiile lor de detenţie cu acelea ale unei staţiuni balneare sau ale unui centru de recreaţie, ei se aşteptau la o nouă strângerea a şurubului.

Stalin a luat în consideraţie reechilibrarea Gulagului; el a încercat să reabiliteze funcţiile sale productive, marginalizate de Marea Teroare, frânând represiunea maximă, ale cărei obiective le considera atinse. El a pregătit această schimbare, precum şi explicarea eşecului în materie de producţie prin sabotaj; în martie 1938, procurorul Vâşinski, pion docil al lui Stalin, l-a interogat în scris pe atotputernicul Ejov în privinţa „proastelor condiţii de detenţie ale deţinuţilor din lagărele de muncă din

regiunea Extremului Orient", Bamlag şi Dalstroi, şi a epidemiei de tifos care făcea ravagii în ele. Este primul semn (secret) al viitoarei dizgraţii a „piticului sângeros".*

Ejov era invitat să se explice şi să se justifice. Raportul său repetă pe toate tonurile: totul merge prost; el denunţă livrarea prea tardivă a echipamentului şi a rufăriei, „insuficienţa băilor publice, a spălătoriilor, a infirmeriilor, absenţa rufăriei şi a îmbrăcămintei" şi „expedierea masivă de deţinuţi", care, în curând, îi va fi imputată ca o crimă, şi pe care el o atribuie „unui exces de grabă a unui anumit număr de directori de închisori, de centre de tranzit şi de responsabili de infirmerie, care au comis greşeala de a trimite în convoi deţinuţi deja bolnavi, ceea ce a dus la răspândirea tifosului în Bamlag şi Siblag."

Se întâlneşte aici una din tarele sistemului birocratic: preocuparea de a transfera responsabilităţile asupra vecinului; directorul închisorii sau al centrului, dorind să evite umflarea excesivă a statisticilor privind mortalitatea în instituţia sa, se debarasează cât mai repede de convoaiele de muribunzi. Directorul lagărului unde sosesc aceste convoaie poate numai să încerce expedierea unui număr cât mai mare dintre acestea într-un lagăr special pentru invalizi. Cu condiţia să existe unul în apropiere...

Desigur, Ejov anunţă la sfârşitul raportului său o listă de măsuri deja luate în ultimele şase luni: trimiterea la Bamlag şi la Dallag (Dalstroi) a „250.000 ansamble de rufărie, 170.000 paltoane îmblănite, 139.000 veste îmblănite, 112.000 cizme de pâslă, 93.000 plăpumi şi 74.000 perechi de pantofi", din care o parte nu existau decât pe hârtie şi doar o fracţiune din cele reale, jefuite în diversele etape ale transportului lor de către salariaţii

* Referire la statura mică a lui N.I. Ejov. (N.t.)

NKVD şi ai VOHR (paza lagărelor), aveau să ajungă la destinatari. De altminteri, lui Stalin puţin îi păsa de toate acestea.

La şedinţa Prezidiului Sovietului Suprem din 25 august 1938, el a respins propunerea lui Ejov de a elibera înainte de termen „deţinuţii care s-au distins la construcţia drumurilor Karimskaia–Habarovsk. (...) Eliberarea acestor oameni este desigur necesară, dar din punctul de vedere al economiei de stat este un lucru rău." El a propus să li se dea decoraţii şi prime şi să li se anuleze pedeapsa, dar să rămână în lagăr ca muncitori liberi, pe scurt, „să fie constrânşi să rămână pe loc" şi să li se aducă familiile. Stalin a conchis cu cinism: „Se spune deja: la noi există împrumutul voluntar obligatoriu, acolo va exista şederea voluntar-obligatorie."

Luând hotărârea de a atenua politica sa represivă, Stalin l-a înlocuit, la 8 decembrie 1938, pe Ejov cu Beria în postul de comisar la Interne (NKVD). El putea astfel să reglementeze represiunea şi să încerce reabilitarea funcţiei economice a Gulagului. O dată misiunea sa îndeplinită, Ejov, arestat în martie 1939, a servit drept ţap ispăşitor pentru eşecurile economice ale Gulagului, pe care el a mărturisit că l-a sabotat. El ar fi sabotat mai ales Dalstroi, însărcinat să gestioneze lagărele de la Kolâma, scăzând normele de producţie şi...frânând mecanizarea muncii, prin trimiterea excesivă de deportaţi (pe care i-a împuşcat, totuşi, în masă...).

La 3 august 1939, el recunoaşte că a „redus în chip artificial şi până la extrem normele de producţie, ceea ce a determinat în mod obligatoriu trimiterea de contingente din ce în ce mai importante de deţinuţi la Kolâma. (...) Guvernul consacra, în fiecare an, mijloace enorme, mergând până la sute de milioane de ruble, pentru

dezvoltarea Kolâmei. Cheltuind raţional aceste mijloace, s-ar fi putut mecaniza semnificativ extracţia de minereu la Kolâma. Mecanizarea ar fi permis nu numai reducerea necesităţii de a menţine acolo un mare număr de deţinuţi şi de a transporta pentru ei o cantitate enormă de hrană şi de alte produse; mecanizarea ar fi sporit, de asemeni, extracţia de metal, scăzând simţitor preţul ei de cost. Mecanizarea a fost însă frânată în chip criminal şi întreaga extracţie s-a rezemat numai pe forţa musculară, ceea ce a determinat trimiterea a peste 100.000 de deţinuţi, la Kolâma, în 1938."

Aceste mărturisiri delirante nu puteau să fie destinate unui proces public, Gulagul fiind clandestin; rostul lor rămâne obscur. Ele ascund prost, în orice caz, esenţialul: structura însăşi a Gulagului, întemeiată pe folosirea sistematică a muncii manuale în condiţii vizând îngenunchierea deportatului, se opunea mecanizării muncii. Rarele maşini existente erau foarte puţin utilizate. Un control efectuat în 1940 dezvăluie o rată oficială de utilizare (fără îndoială, optimistă) a excavatoarelor de 40%, a concasoarelor de 16,5% a betonierelor de 21%, a tractoarelor de transportat de 11%! Mecanizarea muncii ar fi slăbit mecanismul represiv, uşurând sarcina deportatului. Maşinile rugineau în hangar.

Gulagul a fost reorganizat, şi funcţia sa economică a trecut pe primul plan, ţinând seama de războiul ce se apropia. Beria a creat un Birou tehnic special al NKVD, confirmat de secretariatul Comitetului Central, la 8 ianuarie 1939, şi însărcinat să organizeze „utilizarea deţinuţilor având cunoştinţe şi experienţă tehnice speciale" (îşi făceau apariţia primii *şaraşca*) şi, mai ales, „să construiască şi să insereze în producţie mijloace noi pentru înzestrarea armatei şi marinei cu armament".

La 9 aprilie, Beria, într-un raport către preşedintele Consiliului comisarilor poporului, Molotov, a definit bazele activităţii economice a NKVD. La 10 aprilie, el a propus aceluiaşi Consiliu un proiect de reorganizare a Gulagului. El i-a fixat un obiectiv de 12 miliarde de ruble în mari lucrări de construcţie în cadrul Planului cincinal 1939-1944. Subliniind că raţia cotidiană zilnică de 2000 de calorii atribuită deţinuţilor (acoperită, după el, numai în proporţie de două treimi, restul fiind furat de serviciile sale) este potrivită pentru deţinuţii care nu lucrează, dar insuficientă pentru deportaţii în Gulag, el a propus mărirea ei pentru a ameliora munca celor din urmă.

„Realizarea unor munci foarte importante de construcţie în valoare globală de 12 miliarde de ruble se sprijină pe forţa de muncă a lagărelor de muncă corecţionale ale Comisariatului poporului pentru Afacerile Interne. Aceasta pune în faţa NKVD sarcina foarte serioasă de a garanta utilizarea maximă a forţei de muncă din lagăre. Situaţia generală a lagărelor de munci corecţionale ale NKVD, precum şi cea a servicilor care unesc practica muncii corecţionale cu politica de utilizare a contingentelor lor la munci productive şi de construcţie este astfel încât va fi extraordinar de greu de a îndeplini această sarcină dacă nu se iau măsuri viguroase şi serioase." El cerea, aşadar, guvernului să confirme măsurile propuse pentru ca astfel „capacităţile fizice ale forţei de muncă concentraţionară să poate fi utilizate la maximum în fiecare activitate productivă".

El se opunea, ca şi Stalin cu un an înainte, la eliberarea condiţionată anticipată a deţinuţilor, care creează, potrivit lui, „o fluiditate excepţional de mare a contingentului concentraţionar şi are influenţe negative asupra organizării ciclurilor de producţie şi asupra muncii productive a lagărelor în general". El propunea stimularea muncii deţinuţilor prin ameliorarea aprovizionării, dându-li-se prime, uşurând regimul de viaţă al celor care lucrează mai bine şi agravând sancţiunile penale împotriva celor leneşi. În iunie 1939, un decret al Sovietului Suprem „Cu privire la lagărele NKVD" a aprobat propunerile lui Beria.

La 24 aprilie, el a adăugat că Gulagul are nevoie de peste 1.550.000 de deţinuţi apţi de muncă fizică, într-un moment când nu cuprindea decât 1.264.000, dintre care 150.000 erau apţi numai pentru

o muncă uşoară. Gulagul suferea, aşadar, de un deficit de 350.000 de indivizi apţi de muncă. Beria a propus recuperarea a 130.000 de deţinuţi care lucrau în cadrul altor organisme de stat (deţinuţi cu condamnări uşoare, trimişi în colonii de reabilitate) şi înăsprirea pedepselor prevăzute pentru chiulangii (până la pedeapsa cu moartea). E a obţinut satisfacţie pe ambele planuri.

Obiectivele fixate Gulagului au fost, în schimb, simţitor mărite: lucrările evaluate la 4,2 miliarde de ruble în 1939 au sporit la 4,5 miliarde în 1940 şi la 7,6 miliarde în 1941. Aceste obiective reclamau trimiterea în lagăre a sute de mii de deţinuţi suplimentari şi înăsprirea exploatării lor. La 10 septembrie 1940, guvernul a decis ca cei condamnaţi la pedepse uşoare pentru delicte minore să fie trimişi în Gulag, ale cărui efective au atins aproape 2 milioane la 1 ianuarie 1941.

Capitolul IV

STRUCTURA GULAGULUI

În ajunul războiului, structura Gulagului şi geografia sa au căpătat un contur aproape definitiv; era vorba de o reţea care acoperea, în principal, Republica Federativă Rusă (mai ales nordul Rusiei europene şi Siberia) de la est la vest şi de la nord la sud, îndeosebi în Extremul Nord şi Extremul-Orient, zone excesiv de friguroase.

I. Diviziunile administrative

Gulagul, Direcţie administrativă a NKVD (Comisariatul poporului pentru Afacerile Interne), era subdivizat în direcţii principale pe ramuri economice: Direcţia principală a lagărelor de construcţie de căi ferate, Direcţia principală a lagărelor de construcţii industriale, Direcţia principală a lagărelor de construcţie a drumurilor şi şoselelor, Direcţia principală a lagărelor de exploatare forestieră, Direcţia principală a lagărelor din industria minieră şi metalurgică, Direcţia principală a lagărelor de construcţii hidraulice. O direcţie aparent geografică, Dalstroi, însărcinată cu extragerea aurului de la Kolâma, constituia un fel de direcţie a lagărelor însărcinate cu extragerea aurului; tăierea pădurilor, extragerea huilei erau destinate aprovizionării acestui enorm complex izolat de restul continentului. O direcţie principală de aprovizionare gestiona lagărele şi o Direcţie principală a coloniilor de muncă (sau

de reabilitare) se ocupa de deţinuţii condamnaţi la pedepse mai mari de trei ani.

Această suprastructură administrativă era flancată de o multitudine de secţiuni care au variat de-a lungul anilor şi al restructurărilor permanente şi care reglementau toate aspectele vieţii de lagăr, un ansamblu închis şi izolat de restul lumii, în pofida prezenţei lucrătorilor liberi. Gulagul îşi avea propria reţea medicală, propria poliţie şi propria justiţie. Principalele secţiuni prezente în fiecare lagăr central (în jurul căruia roiau mici anexe sau filiale numite *laghernâie punktî*, destinate să descentralizeze gestiunea deţinuţilor la muncă) erau:

1) Operotdiel, secţiune a NKVD–MVD, însărcinată, între altele, cu controlul „politic" al deţinuţilor şi al personalului lagărelor. 2) Secţiunea specială care avea în grijă dosarele deţinuţilor. 3) Secţiunea controlului financiar sau contabil. 4) Secţiunea aprovizionării materiale şi tehnice. 5) Secţiunea aprovizionării generale. 6) Secţiunea sanitară. 7) Secţiunea repartiţiei şi a statisticilor mâinii de lucru. 8) Secţiunea VOHR (paza armată). 9) Secţiunea exploatării şi întreţinerii clădirilor. 10) Secţiunea planificării şi a producţiei. 11) Secţiunea economico-administrativă. 12) Comandatura sau biroul comandantului lagărului. 13) Secţiunea culturală şi educativă, însărcinată cu propaganda politică. 14) Secţiunea transporturilor. 15) Secţiunea judiciară (Parchetul special şi tribunalele speciale ale Gulagului). La acestea se adaugă secţiuni diverse, în funcţie de lagăr (ca, de pildă, secţiunea veterinară sau o unitate a departamentului cultural şi educativ care organiza spectacole ori chiar trupe de actori, în unele lagăre; astfel, între 1943 şi 1955, la Vorkuta a existat un adevărat teatru şi acest exemplu nu este izolat).

II. Reţeaua de lagăre

Acest ansamblu gestiona, la începutul lui 1953, 146 de lagăre (ITL) şi anexe sau filiale (*lagpunktî*), 10 lagăre speciale regrupate în complexe concentraţionare, al căror nume era constituit din prima jumătate a cuvântului

german rusificat *lager* (lagăr), *lag,* precedat de indicaţia prescurtată a locului sau a funcţiei (astfel, Sevjeldorlag înseamnă „lagărul de căi ferate din Nord"), şi 687 de colonii de munci corecţionale (ITK). Nomenclatura acestora a evoluat de-a lungul anilor. În ajunul morţii lui Stalin pot fi delimitate, de la est la vest, de la Sahalin la Arhanghelsk, următoarele opt mari ansamble:

1) Cel mai mare dintre ele: Dalstroi, care acoperea un teritoriu mergând de la est la vest, din Kamciatka la frontiera orientală a Iakuţiei şi, din sud spre nord, de la Marea Ohoţk până la Oceanul Arctic, un teritoriu inospitalier, îngheţat, în mare parte pustiu, de patru ori mai mare ca Franţa şi traversat de râul Kolâma, lung de 2600 Km, care dă acestei regiuni numele ei istoric. Acest adevărat imperiu era condus de Usvitlag, sau Direcţia (U) lagărelor (LAG) de reabilitare prin muncă (ITL) din nord-est (SV), însărcinat să reglementeze fluxul deportaţilor şi să gestioneze o mică flotă.

Regiunea neavând comunicaţii terestre cu continentul, transportul deţinuţilor şi mărfurilor se făcea, de fapt, pe mare. În timpul celor şase luni de sezon navigabil, vasele îngrămădeau în calele lor 4000–6000 de deţinuţi, cărora li se interzicea să urce pe punte de teamă ca nu cumva să trezească bănuielile vreunei nave străine. Îngrămădiţi în mijlocul excrementelor, deţinuţii, care nu puteau să primească toţi hrana aruncată prin trape, erau decimaţi în timpul călătoriei.

Acest enorm ansamblu era condus de Direcţia lagărelor de munci corecţionale din nord-est, al cărui centru administrativ era Magadan, care gestiona lagărele din zona Kolâma şi lagărul special Berlag.

2) Sudul Extremului-Orient cuprindea enormul Bamlag, însărcinat cu construcţia căii ferate Baikal–Amur, atribuită de propagandă unor mitici comsomolişti (tineri comunişti) entuziaşti. În ajunul războiului, 260.000 de deţinuţi, adică peste 15% din efectivul global al Gulagului de la acea dată, erau strânşi la Amurlag, însărcinat cu construcţia oraşului Komsomolsk pe Amur, atribuit oficial, de asemeni, tinerilor comunişti entuziaşti. Portul Vanino era sediul administraţiei concentraţionare.

3) Siberia Orientală cuprindea Gorlag, lagăr special, Kraslag, lagăr special de muncă forţată în domeniul exploatării miniere, Norillag,

construit în jurul oraşului Norilsk, el însuşi ridicat de deportaţi, situat dincolo de Cercul Polar, însărcinat cu extragerea nichelului, abundent în regiune, Ozerlag sau lagărele din regiunea lacurilor, întinzându-se la nord-vest de lacul Baikal; el cuprindea, printre altele, Taişetlag, însărcinat cu construcţia căii ferate Krasnoiarsk–Irkuţk (racordată la linia Baikal-Amur), şi lagărul special nr.5 (numit tot Ozerlag).

4) În Siberia Occidentală se aflau lagărul 501, însărcinat cu construcţia lungii căi ferate Salehard–Igarka, numită „calea moartă", căci nu va servi niciodată, Omlag, lagărul special Kemerleg, lagărul de la Kolpaşevo, unde deţinuţii au fost executaţi la închiderea lui.

5) Kazahstanul şi Asia Centrală cuprindeau Karlag, deschis în 1932 pentru extragerea cărbunelui şi a diverselor minereuri, în apropiere de oraşul Karaganda, lagărele speciale Steplag, cu minele lor de aramă, unde, spune Soljeniţân, „nici un plămân nu putea rezista mai mult de patru luni" (centru administrativ, Djezkazgan), şi cu exploatările agricole şi cele ţinând de Luglag, apoi lagărul de la Ekibastuz. În aceste două din urmă vor avea loc răscoale, după moartea lui Stalin.

6) Uralul era un mare spaţiu concentraţionar (mai ales în nord), cu Uhtpecilag (sectorul Uhta–Peciora), specializat în tăierea pădurilor, construcţia de drumuri, extragerea cărbunelui şi a petrolului, Peciorlag, Vorkutlag, Intlag, lagărele speciale Minlag şi Recilag, Usollag, însărcinate mai ales cu extragerea cărbunelui, Sevjeldorlag (lagăr de construcţii feroviare în nord), care a preluat construcţia căilor ferate: Kotlas–Vorkuta (aproape 1200 km), Cibiu–Kotlas şi Cibiu–Vorkuta, nod feroviar central pentru transportul cărbunelui şi aprovizionarea Vorkutei, Kotlag, lagăr de tranzit format în jurul nodului feroviar Kotlas. Viatlag servea drept centru administrativ.

7) Centrul şi sudul Rusiei europene cuprindeau lagărele Starobelsk, unde au fost internaţi numeroşi ofiţeri polonezi, Katân, unde au fost executaţi 4500 ofiţeri polonezi, Dmitlag (lagărul de la Dmitrov, numit şi lagărul de la Suzdal, după numele oraşului vecin, unde se afla o veche şi celebră închisoare), ai cărui deţinuţi au săpat, din 1932 până în 1937, canalul Volga–Don, Dubrovlag, lagăr special, Viatlag, lagăr însărcinat cu tăierea pădurilor.

8) Nord-vestul Rusiei europene cuprindea SLON (Solovki–Carelia) din care s-au format, la începutul anilor '30, Kamurlag (tăierea de păduri şi pescuit), Belbatlag, însărcinat cu construcţia Belomorcanalului, Svirlag, însărcinat cu aprovizionarea Leningradului cu lemne.

III. Paza

Paza lagărelor era asigurată de NKVD (Garda internă a Republicii sau trupele din interior), constituită, în general, din tineri ţărani, recrutaţi pe baza unui contract reînnoibil de trei ani şi care sperau să scape astfel de condiţiile de existenţă din zona rurală sovietică.

Un raport al lui Nasedkin, şeful Gulagului, precizează, în legătură cu paza lagărelor, la 1 iulie 1944: 78% din personalul de supraveghere şi de pază are un nivel „scăzut" de instrucţie, deşi o parte a trecut prin „Şcolile Gulagului", în scopul unei instruiri mai ales practice; 19% sunt membri de partid sau de comsomol. Personalul era compus atunci din 68% ruşi, 12% ucraineni şi 20% alte naţionalităţi.

Condiţiile lor de viaţă, descrise în amintirile unui fost gardian de la lagărul Inta (Intlag) (Piotr Dmitriev, *Soldatul lui Beria*), le amintesc pe cele ale deţinuţilor, dar, evident, ameliorate. Sunt mai bine cazaţi, în barăci sau clădiri mai spaţioase, dispuse într-un sector special al lagărului şi îngrămădiţi într-un număr mai mic decât deportaţii, mai bine hrăniţi şi mai bine îmbrăcaţi, relativ liberi în mişcările lor în timpul zilelor de concediu şi dispunând de o putere arbitrară de viaţă şi de moarte asupra deţinuţilor. Spre deosebire însă de ofiţeri, ei nu aveau posibilitatea unei vieţi de familie. Erau supuşi la presiunile deţinuţilor de drept comun cu care încheiau, adesea, înţelegeri de bună vecinătate; utilizau un fel de „drept al primei nopţi" pentru a-şi asigura amante sau prietene de durată din rândul turmei de deţinute, dar riscau foarte mult, întrucât raporturile dintre gardieni şi deţinuţi erau pasibile de articolul 58 din Codul penal şi asimilate cu trădarea de patrie.

Funcţia de gardian nu suscita un mare entuziasm, în afară de posibilitatea de sustragere de la mersul pe front. În ianuarie 1952, şeful lagărului de la Norilsk afirma că era imposibil de organizat, aşa cum ar fi trebuit, supravegherea deţinuţilor, căci „lipsa de personal (de supraveghere) atinge 50%. În condiţiile de muncă ale combinatului de la Norilsk, situat în Extremul Nord, nu avem posibilitatea de a recruta gardieni din contingentele de lucrători liberi din întreprinderile sau din locurile de construcţie."

În Karlag, situat mult mai la sud (în apropiere de oraşul Karaganda, în bazinul Kuzbass) situaţia nu era deloc mai bună. Un raport al şefului Gulagului, din iulie 1952, subliniază: „Karlag are nevoie să facă un mare efort în construcţia de noi locuinţe pentru deţinuţi, două dispensare şi locuinţe pentru personalul de supraveghere şi pentru ofiţeri. La 1 iunie, 228 de familii ale supraveghetorilor şi ale muncitorilor liberi nu aveau locuinţe; de altminteri, majoritatea celorlalte familii trăiesc în locuinţe cu totul nepotrivite, vechi, din lut, pe jumătate distruse..." Această situaţie nu era nouă.

În aceste condiţii, numărul gardienilor era adesea destul de scăzut. Un raport trimis conducerii Gulagului, la 22 octombrie 1941, reflecta o stare de lucruri larg răspândită: „Nivelul moral şi politic al pazei lagărelor este foarte scăzut. Disciplina este slabă şi s-au înregistrat cazuri când gardienii îşi preluau serviciul în stare de ebrietate. De altminteri, numeroşi gardieni trăiesc cu deţinutele. (...) Şeful detaşamentului lor este perfect la curent cu această situaţie, dar nu o ia în seamă." Raportul relevă „numeroase infracţiuni faţă de disciplina şi paza deţinuţilor", gardienii lăsându-i pe deţinuţi să evadeze din neglijenţă, nepăsare sau ebrietate. El atrage atenţia asupra raporturilor strânse dintre gardieni şi şefii delincvenţilor de drept comun. „Se formează, adesea, «cercuri de familie» între paznici cu şefii detaşamentelor de deţinuţi. În unele detaşamente, gardienii organizează beţii cu şefii brigăzilor de deţinuţi: aceste beţii au loc în cantinele VOHR". Aceste „cercuri" organizează extorcări de bunuri în masa deţinuţilor şi încearcă să terorizeze pe deţinuţii politici.

IV. Populaţia Gulagului

În epoca lui Stalin, Gulagul era populat de două categorii de deţinuţi:

♦ victimele epurărilor şi ale terorii politice (chiar dacă sunt lovite persoane fără o activitate politică reală);

♦ victimele unei legislaţii penale de o severitate crescândă în cursul anilor ´30 şi imediat după război, răspunzând unor scopuri asociate de represiune socială şi teroare politică, precum şi bandiţii şi derbedeii. Această legislaţie este marcată de:

• legea din 7 august 1932 privind „protecţia proprietăţii socialiste", care prevedea pedeapsa cu moartea şi confiscarea bunurilor familiei pentru oricine era dovedit de a fi „jefuit proprietatea colhoznică sau cooperatistă" (adică furtul câtorva kilograme de legume sau cartofi, al câtorva sute de grame de zahăr sau al câtorva pâini), pedeapsă redusă la zece ani de detenţie în cazul unor circumstanţe atenuante. Această lege a fost larg aplicată: astfel, la 31 decembrie 1932, ea determinase, în răstimp de cinci luni, condamnarea a 103.000 persoane (din care 77,6% ţărani);

• instituirea, în noiembrie 1934, a „conferinţelor speciale" pe lângă NKVD, formate din trei persoane, care aveau puterea de a deporta, fără judecată, orice persoană considerată „periculoasă social". Imediat după asasinarea primului secretar al PC din Leningrad, Kirov, în decurs de o lună după 1 decembrie 1934, numărul persoanelor „periculoase social" a crescut brusc;

• instrucţiunile confidenţiale ale Consiliului comisarilor poporului din 7 aprilie 1935 către parchet şi către tribunale, ordonând aplicarea pedepsei cu moartea minorilor, începând de la 12 ani, măsură comutată adesea în deportare;

• instituirea, la 28 decembrie 1938, a cărţii de muncă, facilitând luarea de sancţiuni împotriva „greşelilor" lucrătorului;

• decretul din aceeaşi zi prevăzând sancţiuni severe pentru întârzieri nejustificate sau absenteism la muncă; o săptămână mai târziu, un alt decret asimila acestor delicte orice întârziere de peste douăzeci de minute la muncă, situaţie frecventă într-o ţară cu mijloace de transport în comun cu totul insuficiente şi, adesea, ele însele în întârziere;

• decretul din 26 iunie 1940 anula dispoziţiile decretului din 1927 privind ziua de muncă de şapte ore şi repaosul săptămânal şi menţiona din nou sancţiunile pentru întârzieri nejustificate. Durata zilei de muncă era ridicată la opt ore, era stabilită săptămâna de şapte zile de muncă, interzicându-se muncitorului „să părăsească întreprinderea din proprie iniţiativă";

• un alt decret, din 10 august 1940, pedepseşte absenţa nemotivată (deci, mai mare de douăzeci de minute), producţia de mărfuri inutilizabile (rebuturi) şi micile furturi de la locul de muncă cu o pedeapsă de închisoare sau lagăr de la unu la trei ani;

• la 25 octombrie 1946, un decret „Cu privire la apărarea cerealelor de stat" ordonă Ministerului de Justiţie să aplice cu stricteţe legea din 7 august 1932, căzută în uitare;

• în urma foametei din iarna 1946–1947, care a lovit, din nou, cu putere Ucraina şi a sporit, aşadar, considerabil furturile din rezervele de cereale şi de cartofi, săvârşite de ţăranii înfometaţi, decretul din 4 iunie 1947 pedepseşte orice „atingere adusă proprietăţii de stat sau colhoznice", adică orice furt de alimente, cu pedepse de la cinci la douăzeci şi cinci de ani de lagăr, în funcţie de condiţiile

furtului; individual, în grup, recidivă sau nu. Furtul în grup cu recidivă atrage pedeapsa maximă (douăzeci şi cinci de ani, de la suprimarea recentă, în mai 1947, a pedepsei cu moartea, care avea să fie restabilită în 1950);

• la 2 iunie 1948, un decret al Prezidiului Sovietului Suprem a ordonat deportarea ţăranilor care „refuzau să îndeplinească numărul minimum de „zile-muncă" (remunerate, de fapt, simbolic, ţinând seama de mizeria marei majorităţi a colhozurilor) şi care duceau o viaţă de paraziţi" (sic).

Potrivit sociologilor ruşi Popov şi Zemskov, aplicarea decretului din iunie 1947 a provocat o adevărată avalanşă de condamnări şi trimiteri în Gulag: 380.000 între 5 iunie şi 31 decembrie 1947; 1.300.000 din iunie 1947 până la moartea lui Stalin. După calculele lor, aceşti condamnaţi reprezentau 53% din cei de drept comun aflaţi în Gulag în 1951 şi mai puţin de 40% din numărul total al deţinuţilor. Citând aceste date, Nicolas Werth subliniază: „Printre persoanele condamnate pentru furt figurau numeroase femei, văduve de război, mame de copii mici, reduse la cerşetorie sau la hoţie."

Numărul femeilor deţinute a cunoscut astfel o creştere brutală; a trecut de la 4,6% în 1935 şi de la 7% în 1940 la 25% din numărul total al deţinuţilor. Aceste cifre ilustrează ferocitatea crescândă a represiunii staliniste şi subliniază până la ce punct obiectivul economic al lagărului ceda pasul în raport cu funcţia teroristă şi de intimidare, femeile, deşi oficial emancipate şi egale cu bărbaţii, având în muncile grele (extracţia de minereuri, tăieri de păduri) o productivitate inferioară bărbaţilor.

Imediat după război, Gulagul a înregistrat un aflux nou de deţinuţi din trei surse diferite:

♦ colaboratori activi ai armatei germane în timpul războiului (poliţişti auxiliari, membri ai administraţiei instalate de germani, agenţi ai Gestapoului sau ai serviciilor de informaţii germane, angajaţi în SS sau în trupele auxiliare, soldaţi ai armatei lui Vlasov, purtând uniforme ale Wehrmachtului, înrolaţi cu forţa sau voluntari etc.);

♦ soldaţi şi ofiţeri acuzaţi de trădare pentru că fuseseră capturaţi de armata germană, adesea în primele optsprezece luni de război, ca urmare a unor ordine stupide ale lui Stalin însuşi, care asimilau orice retragere, fie şi tactică, cu o trădare;

♦ naţionalişti din ţările cucerite sau recucerite de Armata Roşie: ţările baltice, Moldova, Ucraina.

La 1 ianuarie 1950, Gulagul număra 2.561.351 deportaţi, din care 1.416.000 în lagăre, iar 1.145.051 în colonii. Din acest total, 578.912, adică 22,7%, erau condamnaţi pentru activităţi contrarevoluţionare. Această cifră este însă înşelătoare, căci ea cuprinde simpli cetăţeni, consideraţi drept contrarevoluţionari pentru că formulaseră nevinovate remarci, utilizaseră un număr din „Pravda" cu portretul lui Stalin pentru a înpacheta gunoaiele sau povestiseră o anecdotă.

Nicolas Werth poate, aşadar, să scrie: „Nici deţinuţi politici, nici de drept comun, în înţelesul obişnuit al termenului, majoritatea deţinuţilor din Gulag nu erau decât cetăţeni obişnuiţi, victime ale unei penalizări crescânde a comportamentelor sociale." El adaugă: „Contingentul deţinuţilor politici oscila, în funcţie de ani, între un sfert şi o treime din efectivele Gulagului."

Cum poate fi definit „deţinutul politic"? Prin calificarea oficială a condamnării sale? Procentajul de deţinuţi din lagărele Gulagului (fără a mai socoti coloniile),

condamnaţi pentru „activitate contrarevoluţionară", aşadar, teoretic, cei politici reprezenta în 1934: 26,5%, în 1935: 16,3%, în 1936: 12,6%, în 1937: 12,8%, în 1938: 18,6%, în 1939: 34,5%, în 1940: 33,1%, în 1941: 28,7%, în 1942: 29,6%, în 1943: 35,6%, în 1944: 40,7%, în 1945: 41,2%, în 1946: 59,5%, în 1947: 54,3%, în 1948: 38%.

Variaţiile sunt enorme, dar calificativul de „contrarevoluţionar" nu acoperă întotdeauna o activitate reală sau o conduită politică. Evghenia Ghinzburg a întâlnit o ţărancă în vârstă condamnată la Gulag pentru „troţkism". Acestui cuvânt, pentru ea de neînţeles, ţăranca i-a căutat un echivalent mai apropiat fonetic şi a găsit „tractorist", motiv de condamnare care o mira pentru că, în colhozul ei, la volanul tractoarelor nu erau puşi decât tineri...Acest exemplu nu este de fel izolat.

Existau, desigur, vechi opozanţi, opozanţi reali, protestatari, nemulţumiţi, membri de partid urmând linia oficială, dar excluşi, în perioada epurărilor masive din anii 1936-1938, care, cu sau fără voia lor, erau consideraţi drept deţinuţi politici.

Unde trebuie însă plasat ţăranul deportat, clasificat drept culac pentru că a votat, în 1930 sau 1932, împotriva intrării în colhoz, a refuzat să intre în colhoz sau a participat la un protest în grup împotriva colectivizării forţate a pământului, calului, păsărilor, uneori chiar a greblelor, cizmelor sau cuielor sale! Şi cum trebuie considerat „specialistul burghez" (inginer, contabil, şeful unui birou de planificare), epurat la începutul anilor '30 şi acuzat de sabotaj sau chiar de complicitate cu burghezia internaţională — engleză, franceză, germană sau japoneză, în funcţie de necesităţile politicii externe a lui Stalin? Supus ordinelor şi contraordinelor permanente care dezorganizau munca, el a încercat să o organizeze

înşelând, făcând tot felul de combinaţii, protestând împotriva creşterii permanente şi iraţionale a obiectivelor din plan. Competenţa şi pragmatismul său au devenit sabotaj.

Dacă aceşti oameni care apărau un bun personal sau o competenţă fără ca prin aceasta să se opună regimului nu sunt consideraţi ca fiind „deţinuţi politici", fără voie, atunci procentajul deţinuţilor politici din lagăre, în cursul primei jumătăţi a anilor ´30, nu depăşea, înainte de război 10% în medie. Majoritatea zdrobitoare a populaţiei Gulagului era atunci constituită din muncitori, ţărani şi funcţionari, victime neputincioase ale dificultăţilor îngrozitoare ale vieţii cotidiene, ale dezordinii birocratice, ale foamei şi ale frigului.

O statistică privind „Compoziţia deţinuţilor din lagărele de munci corecţionale ale NKVD la data de 1 ianuarie 1935" confirmă că populaţia lagărelor înainte de război era constituită, în esenţă, din deţinuţi de origine populară, primele victime ale terorii (92% dintre aceştia având o instrucţie şcolară insuficientă sau nulă), spre deosebire de autorii de amintiri, proveniţi dintr-o subţire pătură intelectuală (circa 1%).

	1 ianuarie 1932	%	1 ianuarie 1935	%
Sex				
Bărbaţi	257.415	95,8	768.037	94
Femei	11.285	4,2	48.763	6
Instrucţie şcolară				
Superioară	3.234	1,2	6.371	0,8
Medie	17.734	6,6	59.215	7,3
Slabă	105.330	39,2	369.602	45,2
Puţin instruiţi	102.643	38,2	298.377	36,5
Analfabeţi	39.769	14,8	83.235	10,2

Repartiţia deportaţilor pe naţionalităţi este la fel de interesantă: Paul Barton ar fi văzut aici, dacă ar fi cunoscut-o, o confirmare a tezei sale despre munca forţată ca factor de rusificare, dar este îndoielnic că ruşii deportaţi în teritorii neruseşti ar fi fost aici un factor de asimilare. Represiunea a lovit indistinct toate naţionalităţile, în chip aproape proporţional cu ponderea lor în populaţie:

	1 ianuarie 1932	%	1 ianuarie 1935	%
Ruşi	158.264	58,9	502.005	61,5
Ucraineni	47.829	17	144.247	17,7
Beloruşi	7.524	2,8	37.981	4,7
Popoare din republicile Asiei Centrale	11.554	4,3	25.974	3,2
Turco–tătari	10.479	3,9	24.831	3,0
Kazahi–Kirghizi	5.374	2,0	13.232	1,6
Evrei	2.956	1,1	9.801	1,2

Celelalte naţionalităţi ale Uniunii Sovietice reprezentau 9136 (3,4%) deportaţi în 1932 şi 10.046 (1,2%) în 1935, iar populaţiile din alte ţări (străini) au rămas fix la 2,5% (6.782 în 1932, 20.913 în 1935).

Repartiţia rămâne, aşadar, în mare, identică de-a lungul anilor până la război, care va modifica acest tablou, sporind considerabil partea proporţională a ucrainenilor, incluzând aici pe cetăţenii ţărilor baltice independente.

Astfel, la 1 ianuarie 1939, din 1.317.195 de deţinuţi numai din lagărele Gulagului se numărau 830.491 ruşi, 181.905 ucraineni, 44.785 beloruşi, 24.894 tătari, 24.499 uzbeci, 19.785 evrei, 18.572 germani, 117.123 kazahi, 16.860 polonezi, 11.723 georgieni, 11.064 armeni. Ceilalţi 110.000 se repartizau între peste 110 naţionalităţi diferite. Niciuna nu era cruţată.

O ultimă indicaţie sinistră: deţinuţii Gulagului erau atunci repartizaţi în trei categorii, în funcţie de „aptitudinea de muncă". În timp ce administraţia lagărelor clasa maximum de deţinuţi în prima categorie şi cei

mai puţini în cea de a treia, procentajul deţinuţilor clasaţi în prima categorie a scăzut, între 1932 şi 1935, de la 56% la 46%, iar al celor din a treia categorie, cea a cvasi-muribunzilor, a urcat de la 9,2% la 18,9%.

Tabloul precizează apoi „natura delictului". Acesta dă o imagine impresionantă a naturii deportaţilor: 7,4% erau condamnaţi pentru banditism în 1932 şi numai 3% în 1935, în schimb, în 1935, 126.624, adică 15%, erau condamnaţi pe baza legii scelerate din 7 august 1932 împotriva oricărei „atingeri a proprietăţii socialiste sau colhoznice". Numărul deţinuţilor condamnaţi pentru activităţi zise „contrarevoluţionare", care acoperea, între altele, activităţile politice, a trecut de la 131.717 (49%) la 108.144 (13,2%); deţinuţii pentru „delicte împotriva proprietăţii" (mici delicte economice) trec de la 21.792 (8,1%) la 83.886 (10,3%). Pe scurt, axa represiunii s-a deplasat; ea a luat un caracter social mult mai pronunţat. Severitatea ei s-a înăsprit de asemeni, întrucât procentajul condamnaţilor la trei ani de deportare a trecut de la 40% în 1932 la 28,1% în 1935, în timp ce procentajul condamnaţilor la zece ani a trecut de la 15,3% la 23,4%.

Represiunea şi-a reluat apoi ritmul ei obişnuit de creştere, puţin accelerat sau agravat de anexarea, în august 1940, a celor trei ţări baltice, de îndată victime ale unui prim val de epurări: în 1940, NKVD a arestat acolo 87.109 persoane.

Piramida vârstelor subliniază faptul că deportarea lovea mai ales adulţi capabili de lucru. La 1 martie 1940, 1,2% din deţinuţi aveau mai puţin de 18 ani, 9,3% de la 18 la 21 de ani, 63,6% de la 22 la 40 de ani, 16,2% de la 41 la 50 de ani şi 9,7% peste 50 de ani. Procentajul slab al adolescenţilor sub 18 ani nu trebuie să înşele; marea majoritate a adolescenţilor, condamnaţi la pedepse sub trei ani, erau trimişi în colonii de muncă cu regim mai puţin brutal. La aceaşi dată, procentajul femeilor crescuse puţin după 1935; 7% din deţinuţi erau femei.

Tabloul se modifică după război: creşterea brutală a cifrei oficiale a deţinuţilor pentru „activităţi contrarevoluţionare" până la 41,2, 54,3 şi 59,5% reflectă sosirea masivă a naţionaliştilor ucraineni, moldoveni, baltici, care se băteau efectiv pentru scopuri politice şi fuseseră arestaţi din acest motiv.

V. Viaţa în lagăr

Amintirile foştilor deţinuţi descriu viaţa în Gulag cu o asemenea forţă dramatică încât orice rezumat nu ar putea oferi decât o imagine palidă, deci infidelă. Oleg Volkov rezumă în câteva cuvinte amintirile sale din transferuri şi tranzituri: „înghesuială, înjurături, murdărie, cozi la cantină şi la toaletă, apeluri şi contraapeluri, încăierări, scandaluri".

Pentru lagăr, el are o formulă de asemeni lapidară: „cele trei pacosti ale deţinuţilor, dacă se exceptează autorităţile: promiscuitatea, murdăria şi subalimentarea".

Viaţa în lagăr, care începea cu lovituri într-o şină pentru a-i trezi pe deţinuţi la orele cinci dimineaţă, era jalonată de apelurile de dimineaţa şi de seara: supraveghetorii îi numărau pe deţinuţi în momentul plecării la lucru şi îi numărau din nou seara, înainte de culcare. Aceste apeluri, făcute întotdeauna afară, pe orice vreme, erau repetate în cazul unei greşeli — altminteri frecvente — de numărat.

Lagărul era gestionat de o administraţie cu ramificaţii complexe şi care folosea deţinuţi la toate nivelurile, afară de cel politic şi de cel poliţist.

Fiecare şantier era condus de un şef de şantier, liber sau deţinut, care avea sub ordinele sale un ansamblu de brigăzi, al căror şef era un deţinut şi ai căror membri erau responsabili în colectiv pentru rezultate. Şeful brigăzii afecta adesea pe subordonaţii săi la muncile ce-i fuseseră fixate.

Personalul administrativ şi tehnic îndeplinea un ansamblu de funcţii care permiteau deţinătorilor lor să exercite o putere în măsură să aducă mici avantaje (raţii duble, cadouri de la deţinuţi etc.): cel care făcea repartiţiile, responsabilul cu duşurile, responsabilul cu farmacia, cel cu brutăria, cel cu atelierul de croitorie, cel cu cizmăria,

cel cu secţia culturală şi educativă, bucătarul şef etc. Cei mai importanţi erau responsabilul cu repartiţia, însărcinat cu distribuirea forţei de muncă la diverse sarcini şi brigăzi, şi bucătarul şef, care gestiona alimentele ce-i fuseseră atribuite de şeful lagărului. Responsabilul cu repartiţiile nu putea fi niciodată un deţinut politic.

Deţinuţii, repartizaţi la început în trei categorii, au fost apoi, la mijlocul anilor 30 repartizaţi în patru categorii, dispunând de raţii alimentare descrescânde, descrise minuţios, dar în parte artificiale: Apţi pentru o muncă grea (A), Apţi pentru o muncă medie (B), Apţi pentru o muncă uşoară (C), precum şi invalizi şi cei slăbiţi (D).

O întreagă gamă de mijloace viza menţinerea în lagăr a unei tensiuni permanente: norme de muncă ridicate, chiar irealizabile, cerute pentru a primi raţia normală; o reţea de turnători care putea atinge până la 10% din efectivul deţinuţilor; utilizarea pegrei împotriva deţinuţilor politici; „cazuri" montate împotriva unui deţinut pentru un delict comis (real sau pretins) în lagăr: de „drept comun" (furt real sau pretins de bunuri aparţinând administraţiei sau furnizate de ea deţinuţilor) sau politic — acuzaţia de agitaţie antisovietică, întemeiată pe denunţul unui turnător.

Deţinutul putea fi pedepsit cu carcera, numită „izolator disciplinar" (Şizo), pentru o durată maximă de cincisprezece zile, cu o raţie alimentară de foame (300 g pâine, un sfert de litru de apă caldă, un sfert de litru de supă (*balanda*) o dată la trei zile). Era o baracă glacială, niciodată încălzită, cuprizând celule individuale sau colective, situate la distanţă de restul lagărului. Se putea ca deţinutul să fie aruncat, fără să i se comunice motivul, într-o baracă cu regim sever (Bur), la fel de glacială, de unde însă, dimineaţa, ieşea la muncă, spre deosebire de deţinuţii din Şizo, care nu lucrau.

VI. Mortalitatea

Amintirile deţinuţilor semnalează toate o mare mortalitate, urmare a condiţiilor de muncă extenuante, frigului, subalimentaţiei. Cifrele avansate sunt adesea enorme. În *Utopia la putere*, Heller şi Nekrici scriu: "După calculele cercetătorilor, doar în cursul anilor 1939–1941, 1,8 milioane de deţinuţi au murit în lagăre." Este adevărat că ei îşi întemeiază această estimare pe lucrarea lui Dallin şi Nikolaievski, care umflă foarte mult cifrele.

Morţii sunt, de regulă, înregistraţi după ce deţinutul a fost adus în lagăr. Statisticile nu-i contabilizează pe cei morţi în cursul transferurilor, care durau săptămâni, chiar luni, cu opriri prelungite în închisori de tranzit suprapopulate şi de o murdărie de nedescris.

Mai mult, responsabilii cu recesământul se încurcau la cea mai mică dificultatea. Oleg Volkov, deportat în Carelia, evocă imposibilitatea administraţiei de a număra morţii după o epidemie de tifos: "În ultima iarnă, cu teribila ei epidemie de tifos, muriseră atâţia deţinuţi, încât mai multe extenuante apeluri generale (...) nu au izbutit să aducă la zi lista deţinuţilor. Nu mai ştiu de câte ori am fost puşi în rând într-un câmp pentru apeluri şi contraapeluri; se verifica pe formulare, se făceau greşeli, se lua de la capăt, se numărau după altă metodă, dar fără să se poată stabili câţi muriseră şi cine murise. Dezordinea privea mai ales mulţimea de supravieţuitori din Sud, care nu vorbeau rusa: turci, uzbeci, calmuci."

Se poate încerca o comparaţie între mortalitatea din timpul transferurilor şi cea a popoarelor deportate în masă în anii 1943–1945. Tătarii din Crimeea au calculat pentru poporul lor o cotă de mortalitate de 46%, exagerată, care trebuie redusă la cifra (şi ea enormă!) de circa 30%.

Comparaţia este însă delicată; mortalitatea era mult mai ridicată în deplasarea popoarelor decât în convoaiele de deportaţi, oamenii valizi aflându-se pe front; convoaiele de persoane strămutate comportau o mare majoritate de copii şi bătrâni, mult mai fragili decât deportaţii individuali. Apoi, condiţiile materiale de deplasare în URSS, ruinată de război, erau mult mai dificile decât cele din anii '30 sau posteriori războiului.

Potrivit lui Jacques Rossi, „până la începutul anilor '30, normele sanitare şi condiţiile de muncă erau fixate pentru a conserva o mână de lucru deţinută şi ieftină timp de trei sau patru ani. Bolile cronice nu erau niodată tratate." După el, situaţia se schimbă la sfârşitul anilor '30, când „lagărele sunt inundate de milioane de victime ale Marii Epurări, victime cărora le sunt aplicate, pentru prima dată la o astfel de scară, tehnicile de exterminare". În anii de pace, rata de mortalitate, înscrisă în statistici, variază între 4 şi 6%. Războiul a modificat sensibil situaţia.

Capitoul V

GULAGUL ŞI RĂZBOIUL

Câteva ore după invazia germană din zorii zilei de 22 iunie 1941, Beria a trimis o circulară urgentă decretând legea marţială pentru deţinuţi şi gardieni, confirmată a două zi printr-o telegramă către toţi şefii de lagăr, urmată de un decret suspendând eliberarea deţinuţilor care executaseră pedeapsa şi interzicând punerea în libertate, înainte de terminarea războiului, a oricărui condamnat pe baza atricolului 58 (activitate contrarevoluţionară), adică a oricărui deţinut politic. Primele preocupări ale lui Stalin şi ale anturajului său sunt deci de ordin intern: aceste dispoziţii sunt luate înaintea oricărei decizii de ordin militar. La 26 iunie, un decret a instituit în toate lagărele şi coloniile ziua de muncă de zece ore şi a suprimat rarele zile libere.

O notă din 29 iunie 1941 a comandantului Karlagului (lagărele din Karaganda), Juravlev, raportând despre aplicarea deciziilor, începe prin menţionarea lor: „Instaurarea legii marţiale în lagăre a fost făcută la 22 iunie, imediat după discursul radiodifuzat al tovarăşului Molotov." El a epurat mai întâi „personalul lagărului, inclusiv paza, de elementele nesigure", dar pe cât se pare numeroase, căci Juravlev anunţă „65 de luptători instabili moral şi un tânăr comandant" epuraţi, iar unii aduşi în faţa justiţiei. El comandă, de asemeni, urgent 190 t de sârmă ghimpată şi

2000 m^3 de lemn. Anunţă menţinerea în lagăr a deţinuţilor a căror pedeapsă expirase, suprimarea oricărei corespondenţe cu exteriorul şi formarea, în centrul lagărului, a unui grup de 30 de gardieni „echipaţi cu un număr suficient de mitraliere, precum şi camioane pentru transportul rapid în locurile ameninţate". El anunţă, de asemenea, reţinerea a 111 deţinuţi acuzaţi de uneltiri antisovietice în lagăr. Destinat să arate eficacitatea şi rapiditatea comandantului, acest document reflectă o teamă evidentă.

Acest sentiment domnea de sus în jos în aparatul Gulagului. Rapoartele şefilor de lagăr dau la iveală o tensiune crescândă. Desigur, şefii, formaţi în arta provocării şi a falsificării, îngroşau sau chiar inventau tot felul de „cazuri" pentru a păstra maximum de gardieni şi a-şi dovedi vigilenţa. Dincolo însă de etichetele fanteziste lipite celor vinovaţi (fascişti, contrarevoluţionari, troţkişti), aceste rapoarte reflectă o realitate, îngroşată şi caricaturizată, dar reală: deţinuţii, supraexploataţi şi înfometaţi, se agită.

La 12 iulie 1941, şeful secţiei operaţionale a lagărului Peciora nota: „Războiul a sporit activitatea elementelor contrarevoluţionare din lagăr. O stare de spirit insurecţională şi teroristă se manifestă la deţinuţii din secţiile 1,8,9 şi 10 ale lagărului." Un an mai târziu, la 21 iulie 1942, succesorul său afirma: „În cursul lunii iunie, în legătură cu înaintarea trupelor germane în câteva sectoare ale frontului şi cu ocuparea de către ele a unor localităţi, starea generală de spirit a deţinuţilor şi a muncitorilor s-a degradat brutal şi a dat posibilitatea să se manifeste unor elemente contrarevoluţionare."

Ar putea fi adăugate citate dintr-o scrisoare a lui Beria, din 27 ianuarie 1942, către toţi „directorii lagărelor de munci corecţionale ale NKVD", scrisoare care relevă temerile pe care agitaţia din rândurile

deţinuţilor le provoca la vârf: Beria informează despre o răscoală (reală) la Vorkuta: „La 24 ianuarie, 125 de deţinuţi din lagărul de la Vorkuta au dezarmat paza înarmată a lagărului, au atacat centrul regional Ust–Ust, au ocupat poşta, au întrerupt legăturile, au neutralizat pe gardienii închisorii, au eliberat 42 de deţinuţi, dintre care 27 s-au alăturat bandei. În urma măsurilor luate, 11 bandiţi au fost ucişi şi 32 arestaţi. Operaţia continuă. Există morţi şi răniţi printre gardienii NKVD şi activiştii de partid şi ai Sovietului." Mobilizarea a fost, aşadar, generală!

Beria dă şase instrucţiuni „pentru a evita repetarea unor incidente similare", dintre care cele mai semnificative sunt următoarele: 1) plasarea pazei în stare de pregătire de luptă; 2) constituirea în lagăre şi în anexele lor de detaşamente mobile înarmate, formate din membrii pazei militarizate; 3) înlocuirea cu muncitori liberi a deţinuţilor condamnaţi pentru crime contrarevoluţionare şi acte de banditism şi care ocupă astăzi funcţiile de şefi de subdiviziuni ale lagărelor, de misiuni, de submisuni şi de coloane etc. El cerea, în plus, întărirea reţelei de spionaj intern şi de supraveghere şi înăsprirea sancţiunilor date deţinuţilor. Aceste temeri sunt exagerate. Demantelarea internă a Gulagului nu era încă la ordinea zilei.

Cu toate acestea, în pofida deficitului grav de mână de lucru, NKVD, de teama contagiunii, nu a trimis decât contingente scheletice de deţinuţi pentru lucrul în uzine: deşi a aprovizionat Armata Roşie în chip însemnat şi a reafectat, sub controlul său direct, contingente de deţinuţi în locuri prioritare (construcţia de căi ferate, mine, exploatări forestiere, metalurgie, construcţia de drumuri şi piste de avion), Gulagul a afectat, în cursul războiului, mai puţin de 20.000 de deţinuţi la o semiduzină de uzine şi pe câteva şantiere civile.

Participarea Gulagului la efortul de război, timp de patru ani, a privilegiat funcţia sa economică, fără încă ca funcţia represivă să fi fost abandonată, de la sfârşitul războiului aceasta redobândind o prioritate absolută.

În faţa dezastrului militar din primele luni de război, Gulagul a jucat, mai întâi, rolul de furnizor de trupe proaspete. La propunerea NKVD, Prezidiul Sovietului Suprem a decis, la 12 iulie, apoi la 24 noiembrie 1941, eliberarea anticipată a deţinuţilor deportaţi pentru delicte minore, 420.000 au fost imediat trimişi pe front, în primul rând la Moscova, unde se desfăşurau lupte înverşunate de la mijlocul lui octombrie la începutul lui decembrie. Aceşti deportaţi au jucat un mare rol în apărarea Moscovei, primul eşec al lui Hitler.

Potrivit şefului administraţiei Gulagului, Nasedkin, "în total, în timpul Războiului patriotic, 975.000 de indivizi au fost puşi la dispoziţia Armatei Roşii", plus 117.000 de membri din personalul lagărelor (dintre care 93.500 de gardieni din cei 135.000, adică două treimi din efectivul lor total). Acesta este primul motiv al scăderii brutale a efectivelor corecţionale.

În cursul războiului, 2.900.000 de deţinuţi au părăsit Gulagul şi 1.800.000 de noi condamnaţi au intrat în el. La începutul războiului, Gulagul număra 2.300.000 de deţinuţi, iar la 1 iulie 1944 numărul acestora era 1.200.200, adică cu 1.100.100 mai puţin. Evacuarea a 700.000 de deţinuţi şi deportaţi din lagărele şi închisorile din partea Rusiei europene a agravat însă şi mai mult suprapopularea celorlalte lagăre.

Ofensiva germană spre Caucaz din vara anului 1942 a pus în chip acut problema soartei deţinuţilor din numeroasele închisori şi lagăre din regiunile ameninţate, apoi invadate de Werhrmacht. La 1 septembrie 1942, comisarul adjunct la Afacerile Interne, Kruglov, a confirmat şi vizat o instrucţiune ultrasecretă privind evacuarea deţinuţilor din apropierea frontului. Ce era de făcut dacă un convoi cădea în mâinile inamicului? Deşi confidenţială, circulara abundă în formulări ocolite: "În caz de încercuire a escortei şi a deţinuţilor, ca urmare a apariţiei

detaşamentelor inamice sau în orice altă situaţie complexă creată de o acţiune directă a forţelor aeriene sau terestre ale inamicului, împiedicând orice înaintare ulterioară a convoiului, şeful escortei acţionează, în fiecare caz particular, în funcţie de situaţia astfel creată şi potrivit cu ordinele primite de la comisarul poporului sau de la şeful Direcţiei din NKVD."

Ce spuneau, în realitate, aceste fraze încâlcite? Evacuarea deţinuţilor din Rusia europeană s-a conjugat cu deportarea a 1.200.000 de germani sovietici, declanşată la începutul lui septembrie 1941, şi cu transportul masiv al uzinelor din Rusia europeană spre Ural şi Siberia. De la începutul invaziei germane şi până la sfârşitul lui 1941, aproape 1500 de întreprinderi au fost transferate spre est, antrenând deplasarea a 7,5 milioane de persoane (dintre care 600.000 în Kazahstan şi 700.000 în Uzbekistan), 455 de întreprinderi au fost deplasate în Ural, circa 200 în regiunea Volgăi, 210 întreprinderi în Siberia Occidentală, ceva mai mult de 250 în Asia Centrală şi în Kazahstan. Transferul deportaţilor s-a efectuat, aşadar, în cadrul unui haos imens, care a aruncat pe căile ferate aproape 10 milioane de persoane.

Un raport din 17 octombrie 1942 al şefului adjunct al Direcţiei de pază şi de regim al Gulagului oferă un exemplu edificator. În faţa înaintării fulgerătoare a Wehrmachtului, aproape 11.000 de deţinuţi au fost evacuaţi de la Armavir (în apropiere de Krasnodar) "într-o situaţie vecină cu panica. (...) Convoiul cu deţinuţi a rămas imobil pe o linie de cale ferată în aşteptarea unei locomotive. (...) Convoiul a fost bombardat. (...) Deţinuţii au fost debarcaţi din tren şi au urmat drumul pe jos, fiind încercuiţi în apropiere de oraşul Armavir", prin urmare practic de unde plecaseră! Comandantul escortei a refuzat să livreze inamicului cetăţeni sovietici. „O parte din deţinuţi au fost împuşcaţi de gardieni, iar alţii puşi în libertate", fără îndoială cei ce au reuşit să fugă!

Într-un alt lagăr, „concentrarea familiilor conducătorilor coloniei şi ai NKVD, însoţite de o enormă cantitate de bagaje, a avut consecinţe negative asupra evacuării. Posibilităţile de transport cu calul şi aşa restrânse au fost în întregime rezervate pentru aceste familii şi bagajul lor." Grija acestor privilegiaţi pentru mobilierul şi celelalte bunuri din gospodăria lor a împiedicat transportul hranei pentru deţinuţi, care, înfometaţi şi sleiţi de oboseală, s-au lăsat capturaţi de către Wehrmacht.

Din cauza panicii, unii comandanţi i-au împuşcat pe deţinuţi, un altul, cel al unui lagăr din zona Ordjonikidze, a eliberat 351 din cei 1065 de deţinuţi pe care îi avea în seamă şi a ars, fără autorizaţie, dosarele lor. În alte locuri, deţinuţii au parcurs o mie de kilometri pe jos. Într-un alt caz, Lazar Kaganovici, membru al Biroului Politic, i-a mobilizat pentru săparea tranşeelor. La Lvov, NKVD a executat mii de deţinuţi pe care nu-i putea evacua.

Participarea Gulagului la efortul de război nu s-a limitat la trimiterea celor 975.000 de deţinuţi şi 93.000 de gardieni pe front. Condamnaţii au fost scoşi din închisoare şi puşi la dispoziţia Gulagului, care, în patru ani, a afectat peste 1.700.000 de deportaţi, adesea foarte slăbiţi şi beneficiari ai unor raţii de înfometare, 288.000 de muncitori liberi şi 400.000 de prizonieri de război la construirea de căi ferate, aerodromuri şi căi de comunicaţie, la tăiatul pădurilor, pe şantiere, în mine şi uzine metalurgice, plus 200.000 de deţinuţi utilizaţi la munci foarte grele de fortificare şi de apărare a frontierelor.

După ocuparea bazinului Donetk de către armata germană în 1942, anul în care volumul diverşilor combustibili furnizaţi economiei a fost mai mic cu jumătate faţă de cel din 1940 (92 de milioane de tone faţă de 188 de milioane), minele din Vorkuta au devenit primul furnizor de cărbune al URSS.

Nasedkin face bilanţul: mâna de lucru a Gulagului a produs 70.700.000 de furnituri militare diverse (25,5 milioane de cartuşe, 35,8 milioane de grenade şi explozibili, 9,2 milioane de mine defensive, 100.000 de bombe), 20.700.000 de ambalaje speciale pentru muniţii, 67.000.000 metri de ţesături, 22 milioane de uniforme. De pe cele 531.000 ha ale sale, Gulagul a recoltat, în 1941, 175.000 tone de cereale, 381.000 tone de legume şi cartofi, 225.000 tone de fân. Au fost tăiaţi şi fasonaţi 7.000.000 metri cubi de lemn.

Aceste cifre, în realitate foarte modeste — cu excepţia producţiei de furnituri militare —, nu trebuie să iluzioneze: statul, de exemplu, a colectat, în fiecare an de război, 18.000.000 tone de cereale (de 100 de ori mai mult decât Gulagul). Tăiatul şi fasonatul lemnului — mare specialitate a lagărelor — reprezentau între 12–15% din producţia naţională. Cifrele impresionante ale producţiei militare trebuie să fie şi ele relativizate: în afară de câteva zeci de mii de deţinuţi, afectaţi la uzinele metalurgice, Gulagul nu a participat la fabricarea tancurilor, avioanelor, mitralierelor, pieselor de artilerie (fără a mai vorbi de navele de război), decisive în victoria sovietică finală.

Gulagul a extorcat de la deţinuţi o parte din primele lor mizerabile (acordate pentru depăşirea normei impuse fiecărui deportat), destinate vistieriei naţionale: 250.000 ruble în 1941, peste 2 milioane în 1942 şi 25 milioane în 1943 – începutul lui 1944! Oficial, era vorba de donaţii voluntare către stat.

Oficial, productivitatea muncii ar fi sporit cu 80% din 1941 până în 1943 şi ar fi trebuit să atingă în 1944 aproape dublu faţă de 1941. Fiecare deţinut ar fi produs, în medie, o valoare de 10.500 ruble în 1944, faţă de 5.000 în 1940 (cu o inflaţie de peste 50%). Aceste ultime cifre uimesc, Nasedkin subliniind, de fapt, o adevărată prăbuşire a stării de sănătate a deţinuţilor din 1940 în 1942.

	1940 (în %)	1942 (în %)
Apţi pentru o muncă grea	35,6	19,2
Apţi pentru o muncă medie	25,2	17,0
Apţi pentru o muncă uşoară	15,6	38,3
Invalizi şi slăbiţi	23,6	25,5

Administraţia îi clasa însă lesne pe deţinuţii care nu erau prea slăbiţi în prima categorie şi cu atât mai mult în a doua, dar, cu toate acestea, numărul lor cumulat s-a prăbuşit cu 26% în doi ani şi s-a redus la o treime din efectivele globale! Condiţiile de viaţă în lagăre s-au degradat, aşadar, considerabil în timpul războiului.

O altă parte dintre deţinuţi ocupa în număr crescând spitalurile Gulagului: pentru o populaţie de deportaţi redusă la jumătate, numărul paturilor ar fi crescut de patru ori! Nasedkin evocă un tablou grandios al ameliorării condiţiilor sanitare în lagăre (la 1 ianuarie 1943, existau 480 de spitale, numărând 165.000 de paturi, faţă de 845, numărând 40.000 de paturi, în 1941).

Această creştere proporţională într-adevăr fantastică, chiar dacă ea reprezintă adesea simpla transformare a barăcilor în infirmerii sau în simple locuri de murit, unde bolnavii înfometaţi îşi încheiau sinistra lor existenţă, reflectă starea de sănătate lamentabilă a deţinuţilor.

Unul dintre elementele cruciale este problema alimentaţiei într-o ţară înfometată (cu excepţia păturii conducătoare). Un raport, din 23 octombire 1941, al unui responsabil al lagărului de la Aktiubinsk explică motivele „puternicei creşteri a mortalităţii" în lagăr. „În cursul primului semestru al anului 1941, administraţia a cheltuit 1 rublă şi 91 de kopeici pe zi pentru un deţinut în loc de 2 ruble 40 de kopeici prevăzute de plan, (...) şi anumite cheltuieli fără legătură cu alimentaţia au fost incluse în bugetul alimentaţiei. (...) În iulie, cheltuielile pentru alimentaţia deţinuţilor au scăzut la 1 rublă 62 de kopeici pe zi. În cursul primelor şapte luni ale anului 1941, «economia» realizată pe seama alimentaţiei deţinuţilor reprezintă 576.050 de ruble." Nu este de mirare că în acest lagăr unii deţinuţi „adunau

gunoaiele şi mâncau rădăcini" şi că, în august, direcţia lagărului a constatat „48 de cazuri de otrăvire".

Un raport din noiembrie 1941 privind Siblagul anunţa o „creştere puternică o mortalităţii deţinuţilor, victime ale unei slăbiri generalizate provocate de lipsuri alimentare sistematice în condiţii grele de muncă, însoţită de pelagră şi de slăbirea activităţii cardiace". Un ordin al NKVD din 11 aprilie 1942, semnat de Kruglov, afirmă: „Problemele privind alimentaţia deţinuţilor ocupă un loc de prim plan în gestiunea ITL (lagăre) şi ITK (colonii)"; este vorba, aşadar, de o problemă gravă. Una din modalităţile de a o reglementa constă în eliberarea lagărelor de „invalizi" şi de guri inutile. Obiectivul a fost realizat printr-un decret guvernamental din 23 octombire 1942: văduva lui David Riazanov, fostul director al Institutului Marx-Engels, împuşcat la 21 ianuarie 1938, a fost una din zecile de mii de beneficiari ai acestei măsuri economice...

Condiţiile foarte dure de viaţă în lagăre deteriorându-se şi mai mult, productivitatea muncii nu a putut decât să scadă. Prin ce şiretlic contabil a reuşit Nasedkin, în aceste condiţii, să dubleze productivitatea muncii deţinuţilor este unul din nenumăratele mistere ale statisticilor sovietice ultrasecrete.

Războiul a modificat mult repartiţia deţinuţilor: femeile, care formau 7% din populaţia Gulagului în decembrie 1940, reprezentau 27% în iulie 1944. Bărbaţii fiind pe front, femeile, singura sursă de mână de lucru disponibilă, deşi fragilă, suportau cea mai mare parte a poverii dificultăţiilor din viaţa socială şi economică şi, uneori, bombăneau. La cel mai mic pretext, în special pentru întârzierile la lucru, se aplica legea din august 1940 şi erau trimise în Gulag.

Mortalitatea cunoaşte şi ea o creştere fulgerătoare: 101.000 de morţi din 1.500.500 de deţinuţi în lagărele de muncă (adică aproape 8%) în 1941, 249.000 morţi din 1.416.000 (18%) în 1942, 167.000 morţi din 984.000 (17%) în 1943. Nasedkin ascunde faptul, afirmând: „Mortalitatea medie lunară, care reprezenta 2,1% în 1942, a scăzut, în prima jumătate a lui 1944, la 0,8%.

Rapoartele venite din lagăre confirmă gravitatea situaţiei. Astfel, într-un raport din 30 octombrie 1943, şeful Secţiei poliţiei politice din Amurlag (Siberia orientală) dezvăluie starea lagărelor sale în pragul iernii, atunci când doar 41% din noii deţinuţi sosiţi în septembrie au putut fi puşi la muncă: „Secţiunile vitale ale lagărelor nr. 1,2,3,4,5 şi 8 (...) nu sunt pregătite pentru iarnă. (...) Satul Kungari, unde sunt instalate trei secţiuni de construcţie şi unde a fost deja parţial transferată Direcţia lagărului, nu este pregătit pentru iarnă. Refacerea satului a fost efectuată în proporţie de 10-15% din planul prevăzut. (...) Muncile au fost limitate de absenţa geamurilor, cuielor, fierului şi utilajului (topoare, fierăstraie), precum şi a dulgherilor. (...) Silozul de legume nu este pregătit pentru conservarea legumelor în timpul iernii. Produsele livrate sunt parţial stocate sub cerul liber (peşte, sare, grăsimi), pe teritoriul neîngrădit al bazei" (aşadar, totul va îngheţa şi putrezi); într-o altă colonie, „acoperişurile alunecă, podelele sunt găurite şi prin ele suflă vântul, (...) ferestrele nu au toate geamuri, există sobe, dar burlanul nu ajunge până sus". Barăcile din alte opt sectoare sunt într-o stare şi mai proastă; acoperişuri prăbuşite, ferestre fără geamuri şi neastupate. Navigaţia urma să se întrerupă curând, dar lagărul nu primea decât trei sferturi din făina prevăzută. Pe scurt, la apropierea iernii, Amurlag era un adevărat loc de murit. Şi acest caz nu era izolat.

Recrutarea turnătorilor s-a dezvoltat într-un ritm ameţitor: de la 1 iulie 1941 la 1 iulie 1944, numărul lor a sporit cu 63.046, pentru a atinge cifra de 96.780 de turnători, dintre care 72.455 dintre deţinuţi, 6240 dintre prizonierii germani şi 19.085 dintre salariaţii liberi... adică o creştere de 186% (numărul deţinuţilor scăzând, în acelaşi timp, cu 40%).

Sistemul lagărelor s-a îmbogăţit din 1942 cu un nou organ: lagărele de filtraj ale NKVD, create din 27 decembrie 1941, printr-o hotărâre a Comitetului de Stat al Apărării. O circulară a lui Beria din 23 august 1942, în momentul când Armata Roşie se retrăgea sub şocul ofensivei germane spre Caucaz, a constituit o reţea de lagăre speciale pentru soldaţii acestor trupe, aflate atunci în plină retragere. Ea defineşte scopurile şi metodele acestor lagăre de triere: „Pentru a-i putea descoperi pe dezertori, spioni şi alte elemente dubioase din rândurile soldaţilor diviziilor Armatei Roşii din Caucazul de Nord şi fostul Front de Sud, care se retrag spre teritoriul Frontului din Transcaucazia, ORDON să se organizeze lagăre speciale în Gruzia (...) şi în Azerbaidjan. (...) Trebuie arestaţi dezertorii, spionii şi alte elemente antisovietice, trebuie întocmit un dosar privitor la ei în forme regulamentare şi înaintaţi justiţiei; ceilalţi soldaţi, trimişi în lagăre şi în privinţa cărora nu s-a găsit nimic compromiţător, trebuie puşi la dispoziţia Direcţiei de formare a Frontului Transcaucazian. Procedura de verificare a soldaţilor în lagărele speciale trebuie să se facă într-o perioadă de trei la cinci zile."

Lagărele speciale de triere, confirmate printr-o nouă hotărâre a Consiliului comisarilor poporului din 24 ianuarie 1944, primeau pe toţi soldaţii sovietici căzuţi în mâinile germanilor. Ordinul 270, semnat de Stalin la 1 iulie 1942,

prevedea că toţi comandanţii şi instructorii politici căzuţi prizonieri trebuiau consideraţi dezertori, iar familiile lor arestate. Familiile soldaţilor simpli luaţi prizonieri erau private de orice alocaţie guvernamentală (familială). Cei care reuşeau să scape din prizonierat, o dată reîntorşi erau supuşi unui control foarte sever, mai ales ofiţerii şi subofiţerii.

La data de 20 octombie 1944, prin lagărele speciale de triere trecuseră 354.590 de soldaţi. Aceşti soldaţi, în majoritatea lor, nu au luat drumul Gulagului. Două treimi (249.416) au fost retrimişi în Armata Roşie, 51.516 fiind supuşi unei „verificări" suplimentare, terminate, în general, prin trimiterea în Gulag, 36.630 au fost trimişi în uzine sau la paza lagărelor. Smerş (abreviere de la *Smert şpionam*, Moarte spionilor, organism de vânare a „spionilor" şi „trădătorilor", creat în 1943) a arestat 11.566 dintre aceştia, aruncaţi apoi în închisoare sau în Gulag, în vreme ce 5347 au murit în cursul unor interogatorii dure.

La aceeaşi dată, NKVD ridicase şi deportase 140.000 de ucraineni, membri ai mişcării de rezistenţă naţionalistă şi civili suspectaţi de a-i simpatiza.

Când victoria se apropia, direcţia Gulagului, chemat să joace un rol economic şi represiv sporit, a încercat să raţionalizeze aprovizionarea foarte deficitară. O circulară din 12 octombrie 1944, semnată de directorul adjunct al Gulagului, Usievici, reluând şi precizând dispoziţiile anterioare, prevedea patru norme de alimentaţie: norma 1 (garantată), norma 2 (pentru bolnavii spitalizaţi), norma 3 (pentru invalizi) şi norma 4 (disciplinară).

Norma 1 prevedea (în grame): 1) Pâine: 550 g; 2) Făină: 5 g; 3) Griş:75 g; 4) Carne, produse de măcelărie: 15 g; 5) Peşte, produse de peşte: 55 g; 6) Grăsimi: 10 g; 7) Cartofi, legume: 500 g; 8) Zahăr: 8 g; 9) Înlocuitor de ceai: 2 g;

10) Sare: 10 g. Această normă formală, de care nici un deţinut nu a beneficiat efectiv, era precizată prin patru prevederi, dintre care prima stipula: „Comandantul lagărului, al coloniei de munci corecţionale, are dreptul de a scădea norma de pâine din hrana garantată cu 100 g pentru cei care nu execută sarcinile de producţie decât în proporţie de 50–75% şi cu 50 g pentru cei care execută sarcinile de producţie în proporţie de 75–100%. (...) Pentru deţinuţii din a 4-a categorie*, norma de pâine garantată pentru fiecare individ pe zi este de 450 g, iar pentru deţinuţii din a 4-a categorie din Vorkutlag, Norillag, Intlag, Peciorlag, de pe şantierul de construcţie nr. 500 şi de la puţurile de petrol de la Uhtijamlag ea este fixată la 500 g", pentru că aceste lagăre erau considerate deosebit de grele. Norma nr. 4, cea a deţinuţilor pedepsiţi cu carcera, se compunea din „300 g pâine de secară, 5 g de făină, 25 g de griş, 27 g de carne şi de peşte, 4 g de grăsimi, 170 g de cartofi şi legume, 5 g de sare."

Aceste norme definesc raţia teoretică a deţinutului, supusă la prelevări numeroase şi diverse (organismele furnizoare, transportatorii, administraţia lagărelor, serviciile de la bucătărie, escrocii), care nu lăsau decât o parte din această raţie, imposibil de determinat statistic, în blidul deţinuţilor.

Când Wehrmachtul ocupa încă o parte însemnată a Rusiei europene, Stalin se gândea la urmările îndepărtate ale victoriei. Un decret al Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 22 aprilie 1943 a creat un organism represiv suplimentar: „ocna" (*katorjnâie raboti*), destinată celor vinovaţi de înaltă trădare (colaborare activă cu inamicul),

---

* Circulara se referă la cele patru categorii, menţionate mai înainte (p. 79), în care erau repartizaţi deţinuţii, „dispunând de raţii alimentare descrescânde". (N.t.)

dar beneficiind de circumstanţe atenuante, care îi scăpau de pedeapsa cu moartea. Folosiţi la extragerea cărbunelui, a aurului şi a cositorului, aceştia erau condamnaţi la zece, cinsprezece sau douăzeci de ani de muncă silnică în condiţii inumane (ziua de muncă de douăsprezece ore, raţii reduse etc.) care lăsau puţine şanse de supravieţuire acestor morţi cu suspendare! Ocnele, lagăre speciale cu un regim deosebit de sever, au fost create în cadrul Vorkutlag şi al Usvitlag (nord-est).

Sfârşitul războiului a trezit într-o populaţie extenuată o mare speranţă de schimbare democratică, ai cărei partizani cei mai înflăcăraţi erau soldaţii victorioşi. Birocraţia şi Stalin, de fel dispuşi să acorde cea mai mică satisfacţie acestei nădejdi, s-au pregătit să înăspreasca represiunea şi, deci, să dea un nou elan Gulagului, însărcinat cu obligaţii economice suplimentare.

Capitolul VI

MARELE SALT

Înfrângerea Germaniei, eliberarea Rusiei europene şi a Ucrainei, apoi reanexarea ţărilor baltice au furnizat noi contingente de deportaţi: colaboraţionişti, soldaţi ai Armatei Vlasov, auxiliari ai Wehrmachtului, naţionalişti baltici şi ucraineni, soldaţi şi ofiţeri capturaţi de Wehrmacht şi acuzaţi sistematic de laşitate sau de trădare. La 31 decembrie 1944, Gulagul cuprindea deja ceva mai mult de 1.460.000 de deţinuţi.

La sfârşitul războiului, aceşti deţinuţi aşteptau o măsură de graţiere, dar amnistia din 30 decembrie 1944 nu privea decât pe cei condamnaţi la pedepse uşoare. Gulagul s-a umplut din nou: la 1 decembrie 1946, el număra 1.682.300 de deţinuţi, dintre care 60.150 de ocnaşi, plus 43.950 de persoane în curs de control, în lagărele de control şi triere şi în secţiile speciale ale lagărelor de muncă, plus 115.400 de deportaţi speciali, muncind în lagărele de muncă (ITL) şi în colonii (ITK), aşadar un total de peste 1.800.000 de deţinuţi. După un nou val de deportări masive în 1949, cifra de 2,5 milioane de deportaţi este atinsă în 1950.

Gulagul cunoaşte, astfel, o nouă şi brutală extindere, a cărei dinamică este indicată într-un raport din 19 decembrie 1946 al şefului său, Nasedkin: „În cursul lunii noiembrie, numărul deţinuţilor şi al ocnaşilor a sporit cu 49.911

de persoane (din care 1152 ocnaşi). Paza se compune din „8773 ofiţeri de rang superior şi mediu şi 137.888 paznici de rând, adică 8,73% din numărul deţinuţilor", ceea ce înseamnă un paznic la 12 deţinuţi. La ei se adăugau „10.218 deţinuţi, afectaţi la sarcini de pază şi supraveghere".

Potrivit raportului, „morbiditatea deţinuţilor a scăzut de la 7,1% în octombrie la 6,51% în noiembrie, mortalitatea a rămas la nivelul precedent: 0,15% şi chiar 0,12% fără lagărele Dalstroiului, cu morţi mai numeroşi". Micimea acestor cifre uimeşte, dacă se iau în consideraţie condiţiile epuizante de muncă, echipamentul derizoriu, subalimentaţia, frigul. Cifrele privind realizarea planului, care ar fi fost mai bune în Gulag decât în restul ţării, uimesc şi ele.

În acelaşi timp, Beria sistematizează reţeaua de *şaraşka*, constituită empiric la începutul anilor ´30 cu „specialişti burghezi", neglijată de Ejov, apoi lărgită de Beria, înainte de război. Aceste mini-lagăre sau anexe tehnico-ştiinţifice ale lagărelor strângeau savanţi, cercetători, ingineri, tehnicieni cu înaltă calificare, însărcinaţi să realizeze un obiectiv precis şi beneficiind de condiţii materiale adaptate cercetării; ziua de muncă într-o *şaraşka* era organizată după tipul celei din lagăr, dar într-un chip mai suplu. De exemplu: deşteptarea la ora 6, apoi toaleta. Dejunul la ora 7, apoi aşezarea în front şi apelul; munca se desfăşura de la ora 8 la 14. Dejun şi repaos de la 14 la 16. Muncă de la 16 la 19. Cina de la 19 la 20. Muncă de la 20 la 22. Stingerea la ora 23. De obicei, deţinuţii din *şaraşka* nu munceau în zilele nelucrătoare.

Fiecare lagăr trimitea la sediul central al NKVD (apoi, din 1946, la MVD), la Moscova, la sfârşitul fiecărei luni,

trimestru sau an, un raport amănunţit despre executarea planurilor de producţie, situaţia aprovizionării, condiţiile sanitare din lagăr, starea sănătăţii şi mortalităţii deţinuţilor, a lucrătorilor liberi folosiţi şi a pazei, despre „organizaţiile clandestine contrarevoluţionare" descoperite şi lichidate şi despre materialele pe care ele reuşiseră să le confecţioneze şi să le distribuie (mici afişe, manifeste), despre încercările de evadare şi numărul de evadaţi prinşi. Secţia operaţională a Gulagului din cadrul NKVD întocmea o sinteză a acestor rapoarte, care îi servea la redactarea instrucţiunilor şi recomandărilor către directorii diverselor lagăre şi colonii.

Beria a mai creat şi „lagărele speciale". Potrivit unui ordin al MVD, MGB şi Procuraturii din 16 martie 1948, „spionii, sabotorii, teroriştii, troţkiştii, deviatorii de dreapta, menşevicii, socialiştii-revoluţionari, anarhiştii, naţionaliştii, emigranţii albi, membrii altor organizaţii antisovietice, precum şi grupurile şi persoanele care prezintă un pericol din cauza legăturilor lor antisovietice şi a activităţilor ostile nu vor fi puşi în libertate la expirarea pedepsei lor, ci vor fi trimişi prin convoi în exil pentru populare, sub supravegherea organelor MGB, în districtele Kolâma în Extremul Nord, în zonele de la nord de Krasnoiarsk şi de regiunea Novosibirsk şi în unele regiuni ale Republicii Sovietice Kazahstan". Teama politică şi exploatarea intensivă a muncii forţate se conjugă aici în chip evident.

Obiectivul fixat în ianuarie 1948 printr-o scrisoare comună, către Stalin, a ministrului de Interne, Kruglov, şi a ministrului Securităţii, Abakumov, era de a interna 100.000 de deţinuţi politici, consideraţi deosebit de periculoşi: 30.000 la Kolâma, 20.000 în Mordvia, 12.000 în regiunea Ivanov, plus trei contigente de câte 5.000 fiecare, deţinuţi în „închisori speciale". Troţkiştii, socialiştii-revoluţionari, anarhiştii,

emigranţii albi şi chiar teroriştii, evocaţi aici ritual, desemnau, mai ales, soldaţi şi ofiţeri ai Armatei Roşii sau naţionalişti din ţările baltice şi Ucraina, străini de aceste calificări, dar care, după ce se bătuseră luni de-a rândul, nu aveau de fel intenţia de a se supune autorităţilor sovietice.

Iată de ce, Consiliul de Miniştri, prin decretul din 1 februarie 1948, a sporit numărul deţinuţilor din aceste lagăre speciale la 180.000. La 2 octombrie 1948, o „Instrucţiune privind regimul deţinuţilor din lagărele speciale ale MVD al URSS", în 82 de articole, precizează că „detenţia în lagăre speciale a deţinuţilor condamnaţi pentru alte crime (decât crimele politice, enumerate mai sus) este interzisă".

Aceşti deţinuţi erau plasaţi „într-un regim sever, garantând izolarea sigură şi o disciplină severă" (art.3), ceea ce însemna utilizarea lor prioritară „la munci fizice grele sub o pază întărită, (...) exigenţe severe privind îndeplinirea normelor de producţie" (art.3). Aceşti condamnaţi trebuiau să poarte un număr format dintr-o cifră mergând de la 1 la 999, precedată de literele A,B,V etc. (art.6), care servea să-i desemneze, excluzându-se numele. Ei erau supuşi unei percheziţii şi cercetări cel puţin o dată pe săptămână (art.13) şi dacă se descopereau obiecte interzise în lucrurile unor deţinuţi, toţi deţinuţii din baracă erau pedepsiţi (art.13). Ziua lor de muncă era fixată la 10 ore (art.30). Aproape un sfert din instrucţiune (art.60 la 75) era consacrat unei lungi liste de sancţiuni.

La 1 ianuarie 1949, în lagărele speciale se aflau deja 101.000 deţinuţi. La 5 martie 1950, Kruglov i-a cerut lui Stalin aprobarea de a spori numărul lor la 250.000.

La 1 ianuarie 1953, cele zece lagăre speciale, numerotate de la 1 la 10 (nr.1: Minlag, nr.2: Gorlag, nr.3: Dublag, nr.4: Steplag, nr.5: Berlag, nr.6: Recilag, nr.7: Ozerlag, nr.8: Pecilag, nr.9: Luglag, nr.10: Kemerlag) adăposteau 210.000 de deţinuţi din cei 2.500.000 din ansamblul Gulagului.

Se impunea însă o triere. Un raport din 21 aprilie 1948 al generalului Gheţovski către ministrul adjunct al Securităţii Statului, Ogolţov, comentează această decizie cu o grijă deosebită pentru banii statului: „Printre criminalii care şi-au executat pedeapsa şi au fost trimişi în exil se află indivizi care, ca urmare a stării sănătăţii lor (invalizi totali, orbi, ologi fără ambele picioare, bătrâni neputincioşi, bolnavi la pat

incurabili), nu pot să se deplaseze fără un ajutor exterior şi au nevoie de îngrijire permanentă. Ţinând seama că trimiterea acestor persoane în exil în regiunile amintite mai sus atrage după sine cheltuieli care nu sunt justificate de considerente privind securitatea statului...", generalul propunea să li se fixeze o reşedinţă sub supravegherea organelor MVD, interzicându-li-se instalarea în oraşe interzise pentru foştii deportaţi.

În concepţia lui Stalin, Ministerul de Interne trebuia să-şi consacre esenţialul activităţii sale Gulagului. În acest scop, la începutul lui 1949, i s-a retras gestiunea „miliţiei" (poliţiei), transferată la Ministerul Securităţii Statului. Deţinuţii au fost afectaţi la construirea centralelor hidroelectrice pe pe Volga, la săparea canalului Volga-Don, hotărâtă la 13 iunie 1946. În patru ani, ei au construit 7000 km de drumuri în regiunile cel mai aspre ale ţării.

În 1949, mii de deţinuţi, eliberaţi în 1945, au fost retrimişi în lagăr. Totuşi, lagărele apăreau costisitoare pentru regim, care a decis, în 1949, că ele trebuiau să fiinţeze pe bază de autofinanţare.

Majoritatea rapoartelor Ministerului de Interne adresate demnitarilor regimului se referă la activitatea Gulagului; în ianuarie 1950, de exemplu, şase din cele zece rapoarte priveau Gulagul: la 7 ianuarie 1950 — „Cu privire la îndeplinirea planului de mari lucrări, efectuate de lagărele şi şantierele Ministerului de Interne în anul 1949"; la 10 ianuarie — „Cu privire la îndeplinirea de către lagărele de muncă corecţională şi de întreprinderile Ministerului de Interne a planului de producţie industrială pe anul 1949"; la 12 ianuarie — raport privind executarea muncilor de săpare a canalului Volga–Don; la 13 ianuarie — raport privind construirea drumului carosabil Moscova-Harkov-Simferopol; la 17 ianuarie — bilanţul construirii de căi ferate în anul 1949, toate lucrările fiind efectuate de

deţinuţi; la 23 ianuarie — raportul „Despre situaţia şi activitatea lagărelor şi coloniilor de muncă corecţională ale Ministerului de Interne în anul 1949".

Patru rapoarte din ianuarie 1952 sunt consacrate unor probleme similare. În momentul în care Stalin pregătea o nouă epurare sângeroasă, Ministerul de Interne, devenit Ministerul Gulagului, unifica pe deplin teroarea politică şi munca forţată, chiar dacă cea dintâi se dovedea ineficace, iar cea de a doua incompatibilă cu întreaga dezvoltare ulterioară a URSS. Convulsiile care au zguduit sistemul lagărelor, chiar înainte de moartea lui Stalin, au dovedit această situaţie cu prisosinţă.

Capitolul VII

REZISTENŢA ÎN GULAG

În pofida brutalităţii şi a caracterului masiv al terorii, Gulagul a fost confruntat, în diverse momente ale istoriei sale, cu valuri de rezistenţă. În acest domeniu, utilizarea arhivelor este foarte delicată. NKVD şi administraţia lagărelor au avut, adesea, tendinţa de a amplifica aceste fenomene, uneori chiar de a inventa anumite forme, pentru a justifica nevoia permanentă de a face faţă hidrei „contrarevoluţiei", care renăştea constant, şi pentru a ilustra eficacitatea luptei lor. Aceste două necesităţi, puţin contradictorii, au cerut un savant echilibru, rupt în timpul războiului!

Doritori, atunci, de a face orice pentru a nu figura în contingentele trimise pe front, şefii lagărelor şi responsabilii NKVD au înmulţit şi îngroşat organizaţiiile clandestine ale revoltaţilor, deformându-le natura. Pentru a face faţă primejdiei venite de la inamicul din interior şi din spatele frontului, era necesar ca personalul de pază al lagărelor şi al NKVD să rămână la postul de luptă... foarte departe de linia frontului.

Lista grupelor clandestine descoperite atunci de NKVD subliniază caracterul foarte suspect al rapoartelor sale. El pretinde că a lichidat, din 1941 până în 1944, 603 grupuri, organizaţii şi grupuri insurecţionale, la care ar fi participat activ 4640 de indivizi, adică 7–8 persoane în medie de grup. Or, potrivit raportului lui Nasedkin, „majoritatea

membrilor acestor organizaţii şi grupri insurecţionale îşi fixau drept scop pregătirea de atacuri armate, dezarmarea gărzilor înarmate ale lagărelor şi coloniilor şi trecerea de partea armatelor fasciste germane." Cu un grup de 7-8 persoane? Neverosimil!

Mai mult, NKVD pretindea a fi descoperit grupări troţkiste în fiecare an, între 1941 şi 1946 inclusiv, în timp ce cvasitotalitatea troţkiştilor fuseseră exterminaţi în anii 1936-1937; el pretindea că a lichidat, în fiecare an, tot între 1941 şi 1946, grupări de germani sovietici din masa celor 1.200.000 de germani deportaţi, în august şi septembrie 1941, în Kazahstan, în Altai şi în Siberia. Pretinsa descoperire a acestor grupări urmărea justificarea deportării lor masive şi sugerarea ideii unei posibile joncţiuni între Wehrmacht şi aceşti rezistenţi clandestini din spatele frontului. La fel de surprinzătoare este şi arestarea de grupări „sioniste" în lagăre, îndată după război, în 1946.

Aserţiunile NKVD despre descoperirea de grupări de baltici, între 1942–1946, ucraineni, între 1943–1946, musulmani, între 1944–1946, polonezi în 1945–1946, sunt mai probabile; în trei rânduri, în 1940–1941, 1946 şi 1949, NKVD a deportat 158.000 de baltici; recucerirea Ucrainei s-a lovit de rezistenţa naţionaliştilor înarmaţi, numiţi banderişti.

Naţionaliştii capturaţi care nu erau împuşcaţi pe loc, ci trimişi în lagăr erau hotărâţi să-şi continue lupta în spatele sârmii ghimpate. „Musulmanii" erau cadre cecene, inguşe, tătare, internate în timp ce popoarele lor luau drumul Uzbekistanului şi al Kazahstanului, polonezii erau rezistenţi din *Armija Krajowa*, capturaţi şi deportaţi în 1944–1945.

Gulagul a cunoscut trei mari perioade când a avut de făcut faţă unei rezistenţe organizate:

- ♦ 1936–1937, grevele foamei şi manifestaţiile organizate de deţinuţii troţkişti la Vorkuta şi Magadan;
- ♦ în timpul războiului, s-au constituit grupări, dintre care unele cu tendinţe defetiste şi care, uneori, au trecut la fapte, adică la încercări de insurecţie, ca aceea a lui Retiunin, citată mai sus de Beria;
- ♦ îndată după al doilea război mondial, Gulagul s-a lovit de rezistenţa organizată de militari şi de naţionalişti (baltici şi ucraineni mai ales), deportaţi între 1944 şi 1949. Lupta lor a premers grevele din 1953–1954, care au destrămat sistemul.

Troţkiştii au fost, mai întâi, exilaţi, apoi internaţi în „izolatoare politice" (adică închisori), iar în 1936 a început transferul lor masiv spre lagărele de la Vorkuta şi Kolâma. Cu această ocazie, ei au început lupta împotriva administraţiei Gulagului, cuprinsă din această cauză de nelinişte, şi care avea să fie, în cele din urmă, zdrobită o dată cu dezlănţuirea generalizată a Terorii.

În august 1936, trei convoaie de troţkişti au sosit succesiv la Vorkuta. Ei au cerut de îndată afectarea la sarcini corespunzătoare calificării fiecăruia dintre ei, atribuirea unei „raţii politice" speciale, cazarea colectivă a tuturor troţkiştilor în barăci deosebite de cei condamnaţi în virtutea altor articole din Codul penal, pentru a fi astfel laolaltă. Unul din aceste convoaie organizase, mai înainte, o grevă a foamei la Arhanghelsk, apoi o alta, cu prilejul transferului, împotriva lipsei de pâine. Protestul lor a fost victorios. Administraţia convoiului a asigurat rapid aprovizionarea. „Conflictul a fost lichidat, dar, cu acestă ocazie, troţkiştii ortodocşi (în sens ideologic — n.t.) au dobândit o anumită influenţă şi au început să fie ascultaţi." În

iulie–august 1937, 200 de troţkişti de la Kolâma au declarat o grevă a foamei, după ce au organizat o manifestaţie cu pancarte pe puntea vasului „Kula". În toamna 1937 – primăvara 1938, toţi troţkiştii au fost împuşcaţi, uneori cu soţiile şi copiii lor.

În timpul războiului, NKVD a pretins, totuşi, că a descoperit cam o duzină de grupări clandestine, etichetate drept „troţkiste", dintre care e greu de spus care erau inventate pe de-a întregul şi care aveau o bază reală: „Societatea rusă de răzbunare împotriva bolşevicilor" din ITL nr.11 din provincia Omsk; Comitetul de autoeliberare din coloniile din Sevpecilag; Partidul Naţional-Socialist de la Krivoşcikov; Partidul Popular Rus al Realiştilor în ITL din Nord-Est; grupul de luptă pentru eliberare de la Novosibirsk; gruparea de eliberare populară din Vorkutlag; Uniunea de eliberare a popoarelor din Rusia în provincia Arhanghelsk; gruparea populară a muncii.

Drept grupări naţionale, NKVD enumeră: Comitetul lituanienilor în Kraslag; Uniunea de eliberare a Balticii în Intinlag; Partidul popular democratic al Ucrainei în Uralul de Nord; Gamaleia în Taişetlag; Uniunea polonezilor la Usol.

Toţi conducătorii grupurilor germane de diversiune (reale sau inventate), pe care NKVD pretindea a le fi lichidat, au fost împuşcaţi.

Îndată după război, dezamăgirea şi amărăciunea au agitat masa deportaţilor din Gulag, înşelaţi în aşteptarea unei amnistii. În acelaşi timp, noile contingente de deportaţi cuprindeau un mare număr de soldaţi şi ofiţeri ai Armatei Roşii, rezistenţi naţionalişti din ţările baltice şi Ucraina, obişnuiţi cu lupta. Aceşti deportaţi erau, din punct de vedere psihologic, în cu totul alte stări de spirit decât victimele epurărilor din anii 30, adesea năuciţi de o

pedeapsă neaşteptată şi convinşi că sunt victimele unei erori judiciare de neînţeles. De aici numărul ridicat de manifestaţii, chiar de revolte ale deportaţilor între sfârşitul războiului şi moartea lui Stalin, în pofida înăspririi represiunii spre sfârşitul epocii staliniste.

În 1947, un grup de vreo cincizeci de deţinuţi din centrul atomic de la Arzamas au dezarmat paza şi au fugit. Au fost cu toţii prinşi şi executaţi. În 1948, două tentative asemănătoare au avut loc la Kamâşlag şi pe şantierul nr. 501. În 1949, un grup de deţinuţi înarmaţi din Berlag, conduşi de generalul Semenov, au încercat să evadeze. Au fost cu toţi prinşi şi împuşcaţi.

La sfârşitul lui 1949 şi începutul lui 1950, un grup de deţinuţi politici şi de drept comun de la Elghenugol, un lagăr însărcinat cu extracţia minieră la Kolâma, au organizat o răscoală armată, repede înăbuşită. O altă răscoală armată izbucnită în Berlag a fost, de asemeni, zdrobită.

În 1951, 500 de deţinuţi din ITL de la Vahruşensk, de pe insula Sahalin, au declanşat o grevă a foamei de cinci zile; în acelaşi an, mai multe sute de deţinuţi de la Uhtijemlag au declanşat o grevă a foamei; pentru a-i pedepsi, MVD i-a transferat în lagărul de la Norilsk, deosebit de aspru. Două răscoale armate, izbucnite în Kraslag, au fost şi ele zdrobite.

În ianuarie 1952, sute de deţinuţi de la Ekibastuzlag au declaşat o masivă grevă a foamei. În 1952, în ITL nr. 505 de pe malurile fluviului Ienisei, fostul erou al Uniunii Sovietice, Erşov, a condus o răscoală armată. În acelaşi an, Ozerlag a fost scena unor proteste şi manifestaţii ca răspuns la execuţia sălbatică a deţinuţilor.

Aceste „trosnituri" anunţă dislocarea apropiată a Gulagului, al cărui echilibru intern era pus în pericol atât de rezistenţa miilor de deţinuţi, foşti soldaţi şi diverşi naţionalişti, cât şi de înmulţirea bandelor de deţinuţi de drept comun din rândurile pegrei. Un raport al şefului lagărului de la Norilsk analizează „intensificarea activităţilor criminale şi degradarea situaţiei în lagăre". După el, o schimbare brutală şi ireversibilă, pe care administraţia este inca-

pabilă să o controleze, s-a produs în 1950: „Mii de deţinuţi sunt astăzi implicaţi în grupări rivale, aflate în luptă, unele împotriva altora. Toate lagărele sunt atinse de acest fenomen. Lupta între grupările rivale este astăzi principalul proces caracteristic al vieţii de lagăr". Aceste bande se împart, după opinia lui, în două mari grupări, în jurul cărora gravitează „grupuri şi grupuşoare mai puţin stabile, mai puţin închegate": „hoţii în lege", ataşaţi respectării legilor şi obiceiurilor specifice lumii interlope, şi „câinii", care urmăresc numai interesul lor particular imediat în lagăr şi se menţin „în cadrul regulamentului". Aceste grupări caută toate prilejurile de a-şi reglementa sângeros conflictele şi provoacă necontenite ciocniri cu cuţitele.

Şeful lagărului manifesta un sentiment de neputinţă, subliniind două situaţii: munca productivă a lagărului se degradează, căci „grupurile se străduiesc să extindă influenţa lor asupra deţinuţilor care încearcă să lucreze corect"... şi reuşesc din plin, mai mult, „brigăzile de muncă compuse din membrii unui grup refuză să lucreze în locurile aparţinând altui grup", apoi, deţinuţii politici se asociază acestei mişcări sau caută să o utilizeze împotriva administraţiei, confruntată astfel cu conjugarea forţelor până atunci ostile unele faţă de altele. („În cursul ultimelor şase luni, condamnaţii pentru crime contrarevoluţionare, un fapt nou, au început să se alăture acestor grupuri, ceea ce ne sugerează că elementele antisovietice încearcă să folosească acest proces în scopuri ostile.")

Procesul amintit, întocmai ca şi metastazele cancerului, a cuprins toate lagărele: „Acest proces de constituire a grupărilor se organizează la scara ansamblului lagărelor. Informaţia se transmite prin toate mijloacele între partizanii grupurilor rivale, deţinute în lagăre adesea îndepărtate unul de altele."

Aşa cum a scris Soljeniţân: „În mod evident, la începutul anilor ´50, sistemul stalinist al lagărelor, mai ales al lagărelor speciale, era copt pentru criză. Încă din timpul vieţii Atotputernicului, indigenii începuseră să-şi rupă lanţurile."

Capitolul VIII

GULAGUL, FRÂNĂ SAU MOTOR AL ECONOMIEI?

Mult timp s-a atribuit Gulagului şi mâinii de lucru a sclavilor săi un loc central în economia URSS între anii 1929–1930 şi momentul lichidării sistemului, după moartea lui Stalin în 1953. Astfel, Dallin şi Nikolaievski, în lucrarea *Munca forţată în URSS*, confirmă că, începând din 1930, „importanţa muncii forţate nu a încetat să crească pentru a deveni preponderentă în economia naţională". După publicarea unui raport privind Gulagul în timpul războiului, doi istorici ruşi se întrebau în „Nezavisimaia Gazeta": „URSS ar fi câştigat războiul cu Germania, fără Gulag?" În revista „Communisme", Stéphane Courtois şi M. Lazar amintesc: „M. Heller şi A. Nekrici estimează, în 1941, la 40% partea reprezentată de munca forţată în economia sovietică, în timp ce NKVD producea 50% din tăiatul şi transportul lemnului în Extremul Orient şi 40% din producţia de crom."

Această afirmaţie se sprijină pe două elemente:

1) Organizarea Gulagului în ramuri economice se suprapunea structurii geografice şi organiza raporturile între ministere sau combinate (furnizarea de mână de lucru, comenzi de producţie).

2) O estimare ridicată a numărului deţinuţilor, locul atribuit muncii forţate în economia sovietică fiind proporţional cu evaluarea numărului deţinuţilor; tăcerea Kremlinului a

favorizat mult timp publicarea de cifre astronomice. Lazar şi Courtois dau cifre de mare aproximaţie: „În 1939, între 8,5 şi 17 milioane, adică de la 5 la 10% din populaţia activă sovietică." Dallin şi Nikolaievski afirmă: „Instituţia muncii forţate a atins proporţii nemaiauzite în cei doi sau trei ani care au precedat războiului" şi precizează: „Indicând pentru anii 1940–1942 cifra de 15 milioane de deţinuţi, rămânem sub cea adevărată." În *Adevărata Rusie Sovietică* (1948), Dallin, mai modest, situează numărul muncitorilor forţaţi între 7 şi 12 milioane. Robert Conquest, în *Marea Teroare,* ajunge, pentru sfârşitul anului 1938, la cifra de 9 milioane de deţinuţi, dintre care 8 milioane în Gulag şi 1 milion în închisoare.

În 1941, serviciile naziste estimau numărul lor la 9.800.000. În cartea sa *Am ales libertatea*, Kravcenko adaugă: „Industria noastră depindea din ce în ce mai mult de imensele armate de deţinuţi a căror arestare după război sporise considerabil efectivele. În cercurile oficiale, numărul acestora din urmă era estimat la douăzeci de milioane." După el, la această cifră astronomică trebuiau adăugaţi adolescenţii şi adolescentele de la 14 la 16 ani, smulşi din familiile lor şi „expediaţi în regiunile unde lipsa mâinii de lucru se făcea tot mai simţită".

În *Arhipelagul Gulag* (vol. III), Soljeniţân evaluează la 15 milioane numărul deţinuţilor din lagăre în ajunul războiului. Paul Barton citează, în *Instituţia concentraţionară în Rusia*, evaluări care merg de la 10 la 30 milioane de oameni. Alexandru Uralov (pseudonimul lui Avtorhanov) estimează, la rândul lui, numărul deţinuţilor la 11.500.000 în 1938 şi la 13.500.000 în 1941.

Jacques Rossi, deţinut în Gulag timp de 17 ani, dă în al său *Manual al Gulagului* estimările cele mai ridicate, indicând pentru 1927 cifra de „aproape de 200.000 de

deţinuţi" şi menţionând pentru perioadele următoare: „În 1937, aproape 17 milioane. În anii 1940–1950, între 17 şi 20 milioane." El justifică aceste cifre enorme afirmând că statisticile oficiale (secrete) erau trucate. „Importanţa poliţiei politice se datora, în parte, locului deţinut de Gulag în economia ţării. Întrucât rezultatele economice erau departe de a fi strălucite, poliţia politică, interesată ca Biroul Politic să nu se aplece asupra acestei probleme, trişa prin minimizarea efectivelor penitenciare, inclusiv în arhivele secrete."

Timp de un sfert de secol, GPU–NKVD–MVD ar fi putut să-l înşele grosolan pe Stalin, neîncrezător şi bănuitor, şi să-l convingă că nu existau decât 2.500.000 de deportaţi în loc de 17 până la 20 de milioane câţi erau cu adevărat! Lipsa de credibilitate a calculelor lui Jacques Rossi apare când el afirmă: la Solovki erau „peste 20.000 de deţinuţi în 1927, iar la începutul anilor '30 peste 650.000". Cum ar fi putut GPU să asigure, în câţiva ani, transferul şi instalarea unei populaţii sporite de 32 de ori dincolo de Cercul Polar?

El încearcă, totuşi, să-şi justifice cifrele prin confruntarea mărturiilor supravieţuitorilor. Istoricul rus A. Antonov-Ovseenko reia, pe seama lui, cifrele lui Jacques Rossi şi ajunge la 16 milioane de deţinuţi în 1937 şi la 17–22 milioane în 1940–1950. El se sprijină pe o mărturie orală de gradul al treilea: „Scurt timp înainte de război, unul din cei mai apropiaţi colaboratori ai lui Beria, Bogdan Kobulov, a lăsat să-i scape, într-un cerc restrâns de prieteni, după o cină: «Astăzi, avem, în lagărele noastre, peste 11 milioane de deţinuţi»." Dar o confirmare îndoielnică, rostită după un banchet, nu poate contrabalansa piese de arhivă.

În 1951, economistul britanic Naum Jasny, analizând un document confidenţial privind planul pe 1941, avansase o cifră maximă de 3.500.000 de deportaţi şi acordase muncii forţate un loc redus în economia sovietică: 45% în extracţia de crom, dar numai 1,2% din totalul producţiei industriale, 12% din producţia totală de lemn, 4% din extracţia de cărbune, 0,7% din producţia de benzină şi de ciment, 2,8% din peştele pescuit etc. El insistă îndeosebi asupra productivităţii deţinuţilor, foarte scăzută în raport cu cea a lucrătorilor liberi „într-o anumită măsură ca urmare a mecanizării mai reduse şi, într-o mare măsură, ca urmare a lipsei de adaptare a mâinii de lucru şi a caracterului forţat al muncii."

Deşi el însuşi a insistat asupra caracterului exagerat al cifrelor puse în circulaţie, Nicolas Werth afirmă în *Cartea neagră a comunismului*: „Imense complexe penitenciare, regrupând fiecare zeci de mii de deţinuţi, aveau să dobândească un loc primordial în economia URSS în perioada stalinistă."

Gulagul dezvoltându-se masiv când au demarat Planul cincinal şi colectivizarea forţată, chestiunea se pune inevitabil: munca forţată se situa în centrul economiei sovietice sau nu era decât o funcţie derivată şi secundă a unui regim de teroare politică şi poliţistă, un apendice de importanţă variabilă, în funcţie de sectoare, şi al cărui rol economic, în ansamblu, era secundar?

Problema cifrelor este esenţială, procentajul deţinuţilor fiind un indicator decisiv al ponderii efective a Gulagului în producţia URSS. Deschiderea arhivelor Ministerului de Interne a soluţionat-o: în cifre rotunjite, Gulagul număra, la 1 ianuarie 1939, 1.320.000 de deţinuţi, 2.300.000 în iunie 1941, 1.200.000 la 1 iulie 1944 şi 2.500.000 la 1 ianuarie 1952 şi 1953. Zvonuri şi extrapolări nu pot contrabalansa

documente confidenţiale, produse de însăşi instituţia concentraţionară.

Mâinii de lucru forţate a Gulagului i s-ar putea adăuga cea a „populaţiilor speciale": 1.800.000 de ţărani zişi culaci deportaţi în 1929–1931 în Siberia şi Kazakstan; apoi popoarele deportate în totalitate (coreenii de pe teritoriul Uniunii Sovietice în 1937, germanii sovietici în 1941, popoarele din Caucaz în 1943–1944) sau parţial (moldovenii, estonii, letonii, lituanienii) în 1940–1941, apoi în 1944–1945 şi în 1949, în total 2.600.000. Aceste deportări, destinate să terorizeze populaţiile vizate şi pe vecinii lor, au fost însă mai mult costisitoare decât rentabile pentru stat!

Aflate sub cerul liber, în corturi, colibe sau în *zemlianki* (gropi săpate în pământ, acoperite cu pânză sau crengi), în locuri adesea inospitaliere, aceste popoare deportate abia puteau menţine o economie de autosubzistenţă, iar statul era în dificultate pentru a le ajuta să-şi asigure simpla supravieţuire. Mizeria lor era atât de mare, încât Stalin le-a scutit, în anii 1945 şi 1946, de livrările obligatorii către stat, de impozitul agricol special şi de impozitul pe venit! În iulie 1946, un alt raport al NKVD sublinia: „30% din calmucii în stare de a muncii nu lucrează din lipsă de încălţăminte." De adăugat aici şi calmucii care nu mai erau „în stare de a munci" din cauza subalimentării, foamei şi bolilor. Situaţia tătarilor, cecenilor, inguşilor nu era deloc mai bună, iar rolul lor economic la fel de restrâns.

La o primă privire, lista realizărilor Gulagului este impresionantă: într-un capitol din a treia parte a *Arhipelagului Gulag* („Construim"), Soljeniţân întocmeşte o lungă listă incompletă: construirea de oraşe întregi — Komsomolsk pe Amur, Magadan, Norilsk, Dudinka, Vorkuta, Severodvinsk, Dubna, Nahodka; săparea de canale —

Marea Albă, Volga, Volga–Don; construcţia a 12 căi ferate, 2 drumuri, 3 centrale hidroelectrice, 4 combinate, exploatări de mine de cărbune, uraniu, aramă, aur, tăiatul şi încărcatul lemnelor etc. Deţinuţii efectuau toate activităţile industriale posibile şi imaginabile, afară de două: „fabricarea mezelurilor şi articolelor de cofetărie."

El precizează: „Recrutarea de deţinuţi depăşea evident nevoile politice şi nevoile teroarei" şi adaugă: „Ea era proporţională (poate că numai în capul lui Stalin) în funcţie de scopurile economice." Această evidenţă aparentă se loveşte însă de o constatare: Stalin a plasat întotdeauna obiectivele politice deasupra oricărui alt considerent; astfel, în 1937, în ajunul unui război pe care fiecare îl simţea venind, el a subminat puterea militară a regimului său decimând Statul Major şi corpul ofiţerilor superiori, pentru a înlătura eventuala şi slaba ameninţare a unei acţiuni a celor din urmă împotriva lui.

Acum douăzeci şi cinci de ani, David Rousset, vicepreşedinte al Comisiei internaţionale pentru regimul concentraţionar, respingea dinainte această interpretare: „Lagărele nu sunt simple organisme economice, cum s-a vrut să se pretindă, ci, înainte de toate, organisme de pedeapsă penală, socială şi politică. (...) Ceea ce domină organizarea gestiunii şi rolul lagărelor este, înainte de toate, sensul pedepsei politice şi sociale, al represiunii sub toate chipurile."

Rousset nuanţează totuşi această teză abruptă, adăugând că „rolul economic al lagărelor este însă considerabil, căci el permite efectuarea muncilor umilitoare şi deosebit de grele, (...) munca în regiuni îndepărtate şi sălbatice, unde trebuiau să se scurgă ani buni înainte de a se construi locuinţe, şcoli, spitale, magazine, munca cu târnăcopul şi lopata în plin secol al XX-lea, edificarea

marilor şantiere ale socialismului, într-o vreme când mijloacele economice nu sunt încă reunite": tăiatul şi transportul arborilor, săparea de canale, construirea de căi ferate şi drumuri, extracţia de minereuri fără mijloace mecanice, cu lopata şi cazmaua, adesea fără mănuşi şi haine călduroase, în regiuni inospitaliere, unde domneşte un frig glacial timp de şase, opt luni pe an. Doar o mână de lucru forţată şi gratuită era în stare să o facă. Statul ar fi, aşadar, în cazul de faţă, în profit.

În cartea sa *Instituţia concentraţionară în Rusia (1930–1957)*, Paul Barton este şi mai rezervat decât David Rousset: „Locul ocupat de sistemul concentraţionar în economia naţională a dat naştere ideii că îndeplinirea sarcinilor încredinţate în domeniul producţiei constituie funcţia sa dominantă, care primează asupra tuturor celorlalte şi că, în consecinţă, scopul principal al deportărilor şi arestărilor constă în a procura, în acest scop, forţa de muncă dominantă. Această idee apare cu atât mai seducătoare cu cât, în practica autorităţilor lagărului, necesitatea realizării planului economic prima, în general, asupra preocupării de a aplica deţinuţilor regulile de izolare (...); această teorie nu corespunde însă realităţii."

Barton îşi întemeiază poziţia pe „risipa sistematică a mâinii de lucru profesionale şi de înaltă calificare, întâlnită în lagăre, şi pe faptul că lagărele constituiau unul din pilonii colonizării regiunilor îndepărtate şi slab dezvoltate", pentru care criteriile de rentabilitate nu aveau decât o însemnătate redusă sau erau chiar absente.

Nicolas Werth şi Gael Moullec au o poziţie inversă. În volumul lor *Rapoarte secrete sovietice*, ei scriu: „În sistemul stalinist, funcţia economică este primordială. Gulagul asigură, în afară de funcţiile represive, construirea infrastructurilor vitale sau considerate ca atare: marile

canale (Marea Albă–Baltica), căi ferate (Sibblag), baraje, precum şi extracţia de minereuri strategice, utilizate în scopuri militare (crom, nichel, mercur) sau exportate pentru devize (aur). (...) Funcţia productivă a lagărului transpare, de asemeni, în structurile interne ale Gulagului. Direcţiile centrate nu sunt nici geografice, nici funcţionale, ele sunt economice." *In fine*, ei îşi nuanţează, totuşi, afirmaţiile: „Cu toate acestea... rentabilitatea lagărului rămâne o problemă permanentă. (...) Prost hrănit, prost îngrijit, maltratat, deţinutul nu mai este, din punct de vedere fizic, apt de muncă. Costurile sunt reduse, dar şi productivitatea este la fel."

Productivitatea scăzută este o constatare generală. Mai mulţi autori insistă, în schimb, asupra costurilor reduse. Astfel, Jacques Rossi afirmă: „Slaba productivitate a mâinii de lucru a deţinuţilor este compensată prin costurile extrem de reduse ale întreţinerii şi ale transportului ei în colţurile cele mai îndepărtate şi mai pustii ale ţării." El declară însă, în alt loc, că NKVD falsifica statisticile privind efectivele (prin subestimări masive) pentru a disimula slabele rezultate economice ale Gulagului. Dacă, în acest scop, NKVD reducea la 2,5 milioane efectivele reale de 17 până la 20 milioane de deţinuţi, pe scurt, dacă el împarte, în scopuri de camuflare, cifrele reale cu şapte sau opt, înseamnă că rezultatele economice ale Gulagului sunt lamentabile.

El adaugă: „Metodele de lucru fiind foarte arhaice, productivitatea este stimulată prin simplul recurs la violenţă, dar şi prin alte metode. (...) Activităţile Gulagului scăpând oricărui control, rata mortalităţii era extrem de ridicată." Dar dacă metodele de lucru (esenţial, manuale) sunt foarte arhaice, iar stimulentul esenţial este „recursul la violenţă" şi dacă ceilalţi stimulenţi nu sunt decât

variante penitenciare ale constrângerii sociale, dacă, în sfârşit, rata mortalităţii este foarte ridicată, munca prestată nu putea fi rentabilă.

Soljeniţân însuşi se îndoieşte puternic de o astfel de situaţie: „E altceva să ştii dacă lagărele îşi recuperau cheltuielile, (...) zadarnică speteala de muncă, asaltul impetuos, unghiile rupte de stânci, corectarea, de până la douăzeci de ori a planului, ştersul şi răsştersul lor până la a găuri hârtia. Arhipelagul nu a cunoscut autoacoperirea cheltuielor... " Aşadar, departe de a fi rentabil, el a costat bani.

Acestei stări de lucruri el îi dă două motivaţii: adevăratul sabotaj al muncii de către deţinuţi şi parazitismul gigantic al costisitorului aparat al lagărelor (ofiţeri, supraveghetori, gărzi etc.): „Tot ceea ce fabrică deţinuţii lagărului pentru scumpul lor stat este o muncă, vădit şi în cel mai înalt grad, de mântuială: cărămizile făcute de ei pot fi sparte cu mâna, zugrăveala se cojeşte pe panouri, tencuiala se desprinde, stâlpii cad, mesele se mişcă, picioarele cad, mânerele vă rămân în mână (peste tot neglijenţe, peste tot greşeli)." Puţuri de mine săpate în pământul îngheţat, înfundate, săpate din nou, cantităţile imense de lemn prinse în apa îngheţată, dinamitate, dar contabilizate etc. sunt tot atâtea exemple repetate şi răsrepetate, pentru ca Soljeniţân să conchidă: „Nu numai că Arhipelagul nu-şi acoperă cheltuielile, dar ţara este constrânsă să plătească foarte scump plăcerea de a-l avea."

Dacă ţara plăteşte „foarte scump" această instituţie, înseamnă că Gulagul nu este numai neproductiv şi costisitor, ci de-a dreptul ruinător. Cu prilejul procesului lagărelor, organizat de Comisia internaţională împotriva regimului concentraţionar în 1951, un martor a afirmat:

„Din punctul de vedere al forţei de muncă, deţinuţii costau foarte scump autorităţile, cel puţin de două ori mai mult decât muncitorii liberi."

Muncii de mântuială sau sabotate, exemplificate de Soljeniţân, i se adaugă faptul că, de la un sfert până la o treime dintre deţinuţi, aceşti oameni istoviţi, jigăriţi şi descărnaţi, care revin ca o obsesie în amintirile supravieţuitorilor, erau incapabili de un efort fizic prelungit. Aristocraţia hoţilor (pegrei) refuza, din principiu, să lucreze, cu îngăduinţa direcţiei lagărului, care îi utiliza pentru a-i teroriza pe deţinuţii politici. Un raport pentru anul 1938, al contabilului-şef al lagărelor forestiere, evaluează la 67,3% numărul deţinuţilor care „lucrează", în vreme ce 12,8% sunt incapabili, 11,5% sunt ocupaţi în administraţia lagărului, iar 8,4% nu lucrează din diverse motive.

Jacques Rossi repetă, în diverse locuri ale *Manualului* său, că „circa 10% din populaţia penitenciară se află în permanenţă în Şizo (izolator disciplinar), unde deţinutul, de regulă apt pentru munca fizică, rămânea închis toată ziua. Această estimare empirică se sprijină pe o bază reală: izolatoarele disciplinare nu se goleau niciodată: în fiecare zi, un număr de deţinuţi, apţi fizic, erau deturnaţi de la munca fizică pentru a satisface necesităţile represiunii.

Datele statistice confirmă, de altfel, amploarea populaţiei Gulagului, încarcerată şi, deci, retrasă pentru o perioadă mai mult sau mai puţin lungă din „producţie". Potrivit unui raport din ianuarie 1945, între 22 iunie 1941 şi 1 decembrie 1944, în timp ce populaţia Gulagului a trecut de la 2.300.000 la 1.200.000, 166.459 de deţinuţi au fost închişi, dintre care o treime (48.282) pentru evadare (sau încercare de evadare). Ţinând seama de tratamentul aplicat evadaţilor prinşi, există mari îndoieli că ei ar fi putut să presteze o muncă serioasă înainte de scurgerea unei lungi perioade.

Potrivit unui raport al lui Nasedkin, 74,9% din deţinuţi lucrau în februarie şi 75,1% în martie 1949. Aceste cifre nu trebuie însă să înşele: ele privesc ansamblul deţinuţilor ocupaţi în funcţionarea lagărului (contabilitate, supraveghere, bucătărie, infirmerie etc.) şi care nu produceau nimic.

Un raport al şefului adjunct al Gulagului şi al responsabilului Svirlagului, însărcinat cu aprovizionarea cu lemne a Leningradului, face, în iunie 1935, o constatare dezamăgită: „Nerealizarea programului de producţie, a normelor de productivitate, prezenţa unei însemnate proporţii de deţinuţi inapţi de muncă, cheltuielile excesive pentru funcţionarea lagărului au avut drept consecinţă o însemnată creştere a preţului de cost al lemnului livrat oraşului Leningrad, într-o asemenea măsură încât întreaga operaţie s-a dovedit deficitară." Acest tip de raport se repetă de-a lungul anilor.

Dacă TOT ceea ce confecţionează deţinuţii este făcut de „mântuială" şi, deci, inutilizabil, producţia industrială a Gulagului nu era rentabilă. Era cel puţin pentru extracţia de minereu (aur, aramă, nichel, crom, fier) şi de cărbune? Deportatul Zubcianinov, şeful planificării, timp de zece ani, la Vorkuta, respinge această idee: „Ţinând seama de toate cheltuielile făcute, munca forţată nu aducea nimic economiei. Cărbunele nostru de la Vorkuta era de două ori mai scump decât cărbunele de la Doneţ." Subliniind partea enormă reprezentată, în preţul de cost al cărbunelui, de transport, întreţinere şi supravegherea deţinuţilor, de multiplele activităţi neproductive şi de costul aparatul poliţienesc, el precizează: „La Vorkuta, de fapt, abia un sfert din deportaţi erau ocupaţi cu extracţia cărbunelui."

Mai mult, amintirile deţinuţilor insistă mereu asupra blufului (*tufta*) situaţiilor falsificate, tablourilor statistice fanteziste, încărcăturilor fantomă, deşeurilor contabilizate

ca producţie efectivă etc. O încărcătură pe jumătate fantomă umple de la un capăt la altul al traiectului ei un tablou statistic trucat. Lanţul complicităţilor birocratice ale acestor livrări semiimaginare poate să nu se rupă niciodată; şi dacă se rupe, NKVD va inventa un grup de sabotori.

Or, deşi mereu apăsată de penurie, de slaba calitate a celei mai mari părţi a produselor sale şi de disproporţia dintre ramurile ei, industria sovietică a cunoscut o dezvoltare haotică şi dezordonată, dar reală. Infrastructura astfel edificată a permis URSS să construiască între iunie 1941 şi iunie 1945, 88.000 de care de luptă (faţă de 23.500 construite de germani) şi 106.000 vehicule blindate (faţă de 41.000 ale germanilor). Gulagul, cu munca sa manuală şi nemecanizată, nu putea să fie un element esenţial în această dezvoltare economică, dacă el a reprezentat, în fond, o gigantică risipă de forţă de muncă, producând mai ales rebuturi.

Potrivit istoricului Oleg Hlevniuk, în ajunul războiului, Gulagul furniza cea mai mare parte a aurului, nichelului, molibdenului, 40% din crom, o treime din cobalt şi din wolfram, 12% din lemn, 3% din cărbune, 13% din ansamblul marilor lucrări. Trebuie însă corijată impresia dată de aceste cifre; dacă munca deţinutului poate fi efectiv contabilizată pentru extracţia de minereuri, cifrele privind fabricarea de diverse produse industriale (textile, mobile, veselă, încălţăminte etc.) şi chiar marile lucrări trebuie să fie examinate cu cea mai mare prudenţă, calitatea acestei producţii făcând-o adesea improprie oricărei folosiri efective. Ca în cazul Belomorkanalului, mari lucrări contabilizate pentru milioane de ruble în statistici erau abandonate pe parcurs sau, o dată terminate, se dovedeau total inutilizabile sau rămâneau nefolosite.

Soljeniţân subliniază astfel abandonarea, în timpul construcţiei, a căii ferate Salehard–Ingarka (care, lungă de 1.200 km, nu a fost niciodată deschisă traficului) şi linia Lalski-Piniug. A fost, de asemeni, abandonat imensul tunel de sub strâmtoarea Behring. În plus, linii deschise traficului nu funcţionau, în mod necesar, normal: astfel, constructorii liniei Usa–Vorkuta au fost împuşcaţi pentru sabotaj: solul îngheţat absorbea nisipul rambleului, iar şinele — aşezate pe osemintele miilor de deţinuţi — „pluteau"; locomotiva şi vagoanele se balansau periculos; executarea constructorilor care nu au izbutit să consolideze linia a confirmat vigilenţa conducătorilor lagărului.

Comparaţia dintre producţia ansamblului economiei şi cea a Gulagului subliniază partea modestă a celui din urmă: ansamblul producţiei industriale a fost estimat, în 1936, la 86 miliarde de ruble şi, în 1937, la 95 miliarde 500 milioane. Partea Gulagului în producţia industrială apare, aşadar, cu totul firavă: ea reprezenta, potrivit analizei făcute de Naum Jasny în 1951, 1,2%.

Situaţia nu se schimbă după război, şi rapoartele conţin aceleaşi plângeri. Un raport din iulie 1952 al şefului Karlagului constată că semănăturile au luat de două ori mai mult timp decât era prevăzut, după o recoltare extrem de lentă în toamna precedentă (însoţită, deci, de o pierdere importantă de cereale). Raportul insistă asupra „insuficienţei şi uzurii materialului". Nu erau suficiente tractoare, iar cele existente erau foare vechi (majoritatea având peste douăzeci de ani, erau adevărate antichităţii).

Raportul explică deficitul important de exploatare înregistrat (cu toate cheltuielile superioare faţă de cele prevăzute) „prin delapidările şi risipa administraţiei şi prin exploatarea cu totul neproductivă a resurselor mâinii de lucru a deţinuţilor. (...) Intendenţa lucrează foarte prost; în

cursul ultimelor luni, deţinuţii nu şi-au primit raţia de carne şi peşte." În plus, lagărul neavând „o adevărată contabilitate economică şi financiară a obiectelor de realizat", este uşor de imaginat dezordinea şi fraudele, traduse moderat în afirmaţia că direcţia lagărului nu duce „nici o luptă pentru scăderea preţului de cost şi pentru limitarea cheltuielilor".

În afară de această risipă fantastică de forţe productive, întreţinerea deţinutului, îmbrăcat, totuşi, în zdrenţe, lipsit, în general, de mănuşi şi haine calde şi hrănit cu o zeamă lungă, pare să fi fost ridicată. La începutul războiului, întreţinerea sa directă era evaluată la 2 ruble şi 20 kopeici pe zi, adică 66 ruble pe lună, dar, după un fost responsabil de lagăr, „ţinând seama de cât costa aparatul administrativ, aparatul central de la Moscova, administraţia regională a lagărelor, trupele de gardieni, transportul deţinuţilor şi aşa mai departe, se ajunge la cifra de 12 ruble şi 20 kopeici pe zi de deţinut", adică aproape 400 ruble pe lună. Alte evaluări merg de la 8 la 13 ruble pe zi, inclusiv cheltuielile. Totalul depăşeşte salariul lunar mediu din epocă (340 ruble).

Corpului pletoric al gardienilor (1 pentru 11 deţinuţi) i se adaugă corpul de ofiţeri supragradaţi şi supraplătiţi, care furau fără reţinere din produsele destinate deţinuţilor, o parte din munca acestora fiind destinată lagărului însuşi: administraţie, gestiune, întreţinere, aprovizionare, bucătărie, îngrijire, construcţie de barăci etc., toate acestea erau asigurate de deţinuţi.

Importanţa populaţiei cotidiene în Şizo, unde se îngrămădeau, în toate lagărele, un număr important de oameni în stare să lucreze, este în această privinţă un simbol: cu variaţii reduse, după epoci, funcţia represivă a Gulagului trece cu mult înaintea funcţiei economice, ducând la un bilanţ dezastruos.

Un raport despre bilanţul a 17 lagăre forestiere (tăiatul copacilor în pădure, apoi al trunchiurilor) pentru anul 1938 este foarte lămuritor. Majoritatea lagărelor nu realizaseră planul lor de stocaj şi de livrare (în pofida caracterului sistematic umflat al statisticilor). De ce? Raportul enumeră mereu eternele motive care revin chinuitor în diversele rapoarte: Oneglag nu a realizat planul de construcţii de drumuri (el a construit 81 km în loc de 149) şi este lipsit de cadre tehnice; Usollag fiind lipsit de forţă de muncă şi de cai, livrările de carburant şi de piese detaşate au fost adesea întrerupte; Kraslagul, prea dispersat, ducea lipsă de cadre tehnice calificate. Pentru el însă „cauza esenţială este productivitatea scăzută a muncii, proasta utilizare a tracţiunii mecanice", eufemism pentru „absenţa totală a utilajelor": „transportul cu camionul nu a fost deloc utilizat, deşi era prevăzut în plan"!; Sevurallag „a suferit tot anul de o insuficienţă a forţei de muncă, de întreruperi în livrarea materialelor de echipament şi de piese detaşate; parcul cabalin nu reprezintă decât 62% din plan, de fapt 55%, dacă se ţine seama de caii bolnavi"; Tomasinlag nu şi-a îndeplinit planul din cauza „proastei organizări şi a productivităţii scăzute a muncii"; Lokcimlag a dus şi el „lipsă de forţă de muncă, de forţă de transport, de tractoare şi de camioane, a suferit de proasta aprovizionare cu carburanţi, de utilizarea nesatisfăcătoare a tracţiunii mecanice disponibile", la care se adaugă „proasta sa organizare şi reaua sa conducere". Pe scurt, refrenul subînţeles este: „Trimiteţi-ne mai mulţi deportaţi...", pe care lagărul va fi incapabil să-i primească şi să-i utilizeze! Aceste explicaţii lungi şi plicticoase nu fac decât să caricaturizeze plângerile despre defectele structurale ale economiei sovietice, ai căror responsabili denunţă rebuturile, întreruperile livrărilor şi insuficienţa mâinii de lucru.

Capitolul IX

LICHIDAREA GULAGULUI

La 5 martie 1953 a murit Stalin. Îndată după moartea lui, Beria, care dirija acum ministerul născut din fuziunea Internelor şi a Securităţii Statului, a promulgat o serie de reforme destinate să facă mai flexibil, pentru a-l conserva mai bine, un regim atins de paralizie, Una din primele sale preocupări a fost Gulagul. Încă de la 17 martie, el a propus Consiliului de Miniştri să ia de la Ministerul de Interne ansamblul sectorului său economic şi să transfere lagărele de munci corecţionale şi coloniile de muncă Ministerului de Justiţie, în afară de lagărele speciale, destinate criminalilor de război şi deţinuţilor politici.

El voia să păstreze un Gulag despovărat de funcţiile sale economice, parazitare şi costisitoare, destinat doar celor 221.435 „criminali deosebit de periculoşi pentru stat", pe scurt doar represiunii politice. El a propus să se anuleze un şir întreg de lucrări programate pentru suma globală de 49,2 miliarde de ruble, în mare parte repartizate Gulagului, dar care „nu sunt determinate de necesităţi imperative ale economiei naţionale", eufemism pentru costisitor şi neproductiv. Beria a justificat verbal lichidarea parţială a Gulagului afirmând că: lagărele nu sunt rentabile din punct de vedere economic.

El n-a pierdut timpul. La 18 martie, Consiliul de Miniştri a adoptat proiectul său de decret care transfera

ministerelor economice interesate o lungă listă de organisme economice (şantiere de construcţii, construcţii de drumuri şi de căi ferate, extragerea aurului şi a petrolului, uzine chimice, tăiatul pădurilor şi al lemnului, construirea de centrale hidroelectrice etc.) depinzând de Ministerul de Interne şi a căror mână de lucru era constituită, în principal, din deportaţi.

Această decizie anunţa o alta: exact la trei săptămâni de la moartea lui Stalin, Beria a trimis Prezidiului Comitetului Central (noul nume al Biroului Politic) o notă „asupra necesităţii de a decreta o amnistie".

Deşi se adresa unui auditoriu restrâns şi aspru, Beria cânta pe o coardă sensibilă: „După cum se ştie, internarea într-un lagăr şi ruptura prelungită care decurge din această pricină de familie, de condiţiile obişnuite de existenţă şi de ocupaţiile lor îi plasează pe condamnaţi, pe rudele şi pe apropiaţii lor într-o situaţie extrem de penibilă, distruge adesea familia şi are consecinţe extrem de negative pentru întreaga existenţă ulterioară a celor în cauză."

În sfârşit, „majoritatea deţinuţilor care se comportă bine în lagăre au o atitudine conştiincioasă faţă de muncă şi pot să se reîntoarcă la o viaţă de muncă cinstită." Beria a devenit excesiv de indulgent. De fapt, chiar dacă este vorba de o notă secretă, Beria îşi pregătea viitoarea campanie pentru locul său la vârful puterii sau chiar ascensiunea la puterea supremă...

El a determinat adoptarea unei amnistii care a pus în libertate peste 1 milion de deţinuţi din cei 2,5 milioane şi pe care o justifică în termeni limpezi: „În acest moment, lagărele de munci corecţionale, închisorile şi coloniile numără 2.526.042 de indivizi, dintre care 590.000 condamnaţi la pedepse mai mici de cinci ani, 1.216.000 condamnaţi la pedepse între cinci şi zece ani, 573.000 condamnaţi la pedepse între zece şi douăzeci de ani şi 818.000 condamnaţi la pedepse de peste douăzeci de ani. (...) Din totalul deţinuţilor, numărul criminalilor deosebit de

periculoşi pentru stat (spioni, sabotori, teroriştі, troţkişti, socialişti-revoluţionari, naţionalişti şi alţii), deţinuţi în lagărele speciale ale Ministerului de Interne reprezintă cu totul 221.435 de indivizi. (...) Menţinerea în lagăre, închisori şi colonii a unui mare număr de deţinuţi, dintre care o bună parte au fost condamnaţi pentru delicte care nu prezintă un pericol serios pentru stat, printre ei aflându-se femei, adolescenţi, oameni foarte în vârstă şi bolnavi, nu reprezintă o necesitate pentru stat."

Era vorba de persoane condamnate în virtutea decretelor din 1947 privind atingeri ale proprietăţii socialiste şi personale, care prevedeau „pedepse de detenţie excepţional de lungi" pentru delicte minore şi care reprezentau, la 1 ianuarie 1953, un total de „1.241.919 deţinuţi", pe scurt jumătate din deportaţii în bună parte absolut neproductivi. „Locurile de detenţie numără 238.000 de persoane în vârstă, bărbaţi şi femei de peste 50 de ani. (...) Circa 198.000 de deţinuţi suferă de grave maladii incurabile şi sunt absolut inapţi de muncă." Era mai bine să se scape de ei.

Amnistia promulgată la 27 martie nu a pus în libertate decât pe deţinuţii de drept comun condamnaţi la maximum cinci ani şi pe cei politici condamnaţi la maximum trei ani. Ceilalţi (majoritatea zdrobitoare a deţinuţilor politici) şi-au văzut doar pedepsele reduse la jumătate. Această amnistie numită „Beria", după numele promotorului ei, sau „Voroşilov", după cel al semnatarului decretului în calitate de preşedinte al Sovietului Suprem, a suscitat o mare tensiune în ţară şi în lagăre. Doritor numai să se despovăreze de greutatea unui Gulag costisitor şi neproductiv şi de a realiza un succes politic, Beria nu s-a procupat de punerea în practică a măsurii. Or, întocmai ca pe front, intendenţa nu a ţinut pasul.

Consiliul de Miniştri a însărcinat cu această operaţie ministerele de Transport, al Flotei Maritime şi de Justiţie. Ele să se descurce! Nu a fost elaborat nici un plan

coordonat pentru repatrierea masei enorme de deţinuţi eliberaţi din lagăre. Domnea o improvizaţie totală.

Or, amnistia a vărsat dintr-o dată pe căile ferate, deja aglomerate, peste un milion de deţinuţi de drept comun, la început victime ale sistemului, dar adesea înrăiţi de duritățile lagărului, stăpâni pe câteva bunuri, dar şi pe cuţite. Ei luau cu asalt trenurile, produceau încăierări în gări, vânau pisici şi câini pentru a-i mânca, agresau pe locuitori: furturi, violuri, agresiuni şi asasinate — astfel de manifestări se înmulţeau în târgurile şi oraşele aflate de-a lungul căii ferate.

Rapoarte înnebunite ale poliţiei stabilesc un fapt izbitor. Într-un loc, un convoi mixt de deţinuţi, bărbaţi şi femei laolaltă, dă loc la „violuri colective, victimele fiind apoi aruncate din trenul în mers", în altul „în loc ca deţinuţii să fie îndreptaţi spre un tren special, 126 dintre ei au fost conduşi spre un tren de pasageri unde nu era nici un loc liber", în altă parte au avut loc lupte în toată regula cu cuţite între bande şi clanuri de amnistiaţi. Un rănit a răspuns poliţiştilor care-l interogau: „Nu-i treaba voastră, se rezolvă asta fără voi."

Un raport al Procuraturii generale din 9 mai subliniază improvizaţia totală în care s-au desfăşurat operaţiile: „Ministerul Justiţiei nu a prezentat cererea de transport (maritim) pentru cei 12.200 de amnistiaţi din lagărele Extremului Nord, Extremului Orient, Iakuţia (adică Dalstroi, care gestiona Kolâma — n.t.) decât la 13 aprilie. Ministerul Justiţei nu a făcut nici o cerere pentru transporturi fluviale."

Ca urmare a acestei neglijenţe, la Nârob, pe fluviul Kama, o ambarcaţiune pe care trebuiau să se urce 500 de amnistiaţi a sosit plină cu mărfuri: „În aşteptarea descărcării mărfurilor, 500 de indivizi au petrecut noaptea

sub ninsoare, ceea ce a dus la o încăierare cu lovituri de cuţit." Nefericiţii au petrecut astfel trei zile în aşteptarea descărcării, terminată abia la 4 mai, şi, cum enervarea şi foamea au provocat o nouă încăierare, „pasarelele au fost ridicate şi ambarcaţiunea a plecat goală." În acest târguşor, „plecarea deţinuţilor a fost întreruptă la 6 mai din cauza lipsei de ambarcaţiuni, ceea ce a dus la alte dezordini."

Alt incident: „Nici o măsură nu a fost luată pentru a asigura transportul amnistiaţilor cu prilejul eliberărilor masive intervenite în lagărul de la Vâtegorsk. Ca urmare, indivizii eliberaţi au luat cu asalt ambarcaţiunile încărcate cu mărfuri, care aşteptau în faţa ecluzelor."

Concluzia subliniază nepăsarea totală a autorităţilor: „Până în prezent tot nu ştim cine va transforma navele de mărfuri în nave de pasageri, cine va fi însărcinat cu îngrijirea amnistiaţilor, unde se vor găsi echipamentele de salvare indispensabile. Nu a fost luată nici o măsură pentru garantarea securităţii deţinuţilor şi nu s-au luat măsuri pentru menţinerea ordinii pe nave." Pe scurt, punerea în practică a amnistiei a provocat nemulţumirea tuturor: a amnistiaţilor, a populaţiei, a forţelor de ordine, a celor uitaţi de amnistie, care aveau sentimentul că au fost traşi pe sfoară.

Din acel moment, lichidarea Gulagului începea să fie un fapt real. Căderea lui Beria, arestat, la 26 iunie 1953, de către colegii săi, a accelerat procesul. Greva generală insurecţională a muncitorilor din Berlinul de Est şi din zeci de oraşe ale RDG, în zilele de 17 şi 18 iunie, deja zdrobită de tancurile lui Beria şi ale armatei, s-a răspândit ca fulgerul în lagăre. Denunţarea publică a „crimelor lui Beria" a creat o stare de răzvrătire printre deţinuţi. Dacă patronul Gulagului şi al poliţiei din 1938 era un criminal, de ce mai

rămâneau ei în spatele sârmei ghimpate? Un decret din 8 septembrie 1953 a abrogat clauza decretului din 27 martie, care excludea pe toţi indivizii condamnaţi la cel puţin zece ani în virtutea legii din 7 august 1932 privind furtul din proprietatea socială şi socialistă. Concesia era prea mică.

Un val de proteste şi de greve a zguduit Vorkuta, Norilsk, Kenghir, Taişet, Ekibastuz, Djezkazgan — la Vorkuta încă din iunie 1953 — până în iunie 1954. Comitetele de grevă prezentau revendicări aproape identice, rezumate astfel de Jacques Rossi:

1) Garanţia că gărzile nu vor mai trage arbitrar asupra deţinuţilor. 2) Suprimarea numerelor (matricolelor) de pe haine. 3) Suprimarea barăcilor închise cu cheia şi a gratiilor de la ferestre. 4) Reducerea zilei de muncă la zece ore, în unele cazuri la opt ore. 5) Suprimarea restricţiilor privind corespondenţa cu familia. 6) Restabilirea evidenţei zilelor de muncă. 7) Suprimarea separării între bărbaţi şi femei la locul de muncă. 8) Un comportament mai uman al administraţiei faţă de deţinuţi. 9) Abandonarea folosirii turnătorilor şi delatorilor. 10) Extinderea amnistiei din 27 martie şi asupra deţinuţilor politici. 11) Ameliorarea aprovizionării şi a calităţii îmbrăcămintei, autorizaţia de a purta îmbrăcăminte personală.

Cu mici variante şi cu câteva cereri suplimentare într-un loc sau altul (la Kenghir, de exemplu), aceste revendicări se regăsesc în toate lagărele. Autorităţile au răspuns printr-un amestec de represiune şi de concesiuni, pe care au încercat să le retragă cât mai repede, dar zadarnic: resortul se rupsese. În februarie 1954, Gulagul a fost retras de la Ministerul de Justiţie şi trecut din nou la Ministerul de Interne, iar la 6 aprilie, regimul lagărelor speciale a fost aliniat celui al ITL. Desfăşurarea grevei de

la Kenghir, centrul Steplagului (Kazahstan), în mai–iunie 1954, ilustrează agonia sistemului. Confruntat cu o ridicare în masă, şeful Gulagului, generalul Dolghih, a satisfăcut unsprezece revendicări ale deţinuţilor, apoi, la 5 iunie 1954, le-a ţinut un uluitor discurs radiodifuzat, încercând să-i convingă, înainte de a trimite tancurile primei divizii blindate Dzerjinski a MVD.

„În ultimul timp, deţinuţii au obţinut numeroase avantaje. (...) Sunteţi martorii aplicării deciziilor importante ale guvernului, precum eliberarea, în 1953, a peste jumătate din deţinuţi, introducerea evidenţei zilelor de muncă, atribuirea de salarii etc. şi voi aţi văzut că unii din tovarăşii voştri au fost puşi în libertate, după revizuirea dosarelor lor. (...) În loc să mulţumiţi partidului nostru pentru grija pe care vi-o arată, aţi cedat provocării unor aventurieri şi, de trei săptămâni, semănaţi dezordinea. (...) Comisia NKVD şi procuratura nu vor victime. (...) Împreună cu membrii comisiei veniţi de la Moscova am discutat mult timp cu voi; în cuvinte sunteţi patrioţi. Dar spunându-ne asta nu observaţi că trei săptămâni de dezordine în lagăr nu înseamnă o purtare patriotică, ci antisovietică? Restabiliţi ordinea în lagăr şi angajaţi-vă în cauza poporului de construire a comunismului."

Această invitaţie de a participa la construirea comunismului în haină de deţinut nu a clintit hotărârea greviştilor, care au ales un comitet de grevă, însărcinat să coordoneze mişcarea. La capătul a trei săptămâni, lagărul număra în continuare 5.251 de grevişti; la 26 iunie, Dolghih a trimis tancurile. Oficial, represiunea a făcut 35 de morţi. Sistemul era însă muribund: întocmind, la 16 septembrie, un bilanţ al acestui episod, ministrul de Interne, Kruglov, a spus acest lucru pe jumătate. El propune o serie de măsuri pentru restabilirea ordinii, uneori surprinzătoare

(cum este „intensificarea propagandei antireligioase, mai ales printre femei"!). Punctul 14 al circularei sale, adevărată mărturie a neputinţei, recunoaşte falimentul sistemului concentraţionar: „În cazul unor acţiuni de insubordonare masivă a deţinuţilor să se facă eforturi pentru a le pune capăt printr-o muncă de lămurire şi prin încercarea de a disloca grupul instigatorilor; să nu se transforme, totuşi, munca de lămurire în «negocieri», pentru că aceasta nu poate avea rezultate pozitive."

Un deţinut din Ozerlag notează: „Numeroase indicii arătau că dezgheţul îşi urmează cursul, disciplina slăbea, gardienii deveneau mai îngăduitori, spunându-şi — orice este posibil în URSS — că, într-o bună zi, s-ar putea găsi în locul deţinuţilor şi *vice versa*; prizonierii nu mai erau tunşi, au fost abolite matricolele, puteam purta haine civile, chiar cravate, puteam avea cantine, câştiga ceva bani, lucra în afara lagărelor."

Destalinizarea, începută de Beria, continuată de Malenkov, apoi de Hruşciov, a căpătat un nou elan o dată cu raportul lui Hruşciov ţinut la ultima şedinţă, închisă, a Congresului al XX-lea al PCUS, la 24 februarie 1956. Destalinizarea scapă controlului conducătorilor, insidioasă şi surdă chiar în URSS, revoluţionară în Ungaria şi în Polonia. Zguduirile la vârf (lichidarea grupului zis „antipartinic" al lui Molotov, Kaganovici şi Malenkov în 1957, apoi înlăturarea mareşalului Jukov în 1958) reflectau zguduirea profundă a întregii societăţii. Zeci de mii de deţinuţi politici, eliberaţi din Gulag, se integrau mai mult sau mai puţin bine în societate, la a cărei fermentare contribuiau şi ei.

Mişcarea grevistă care a cuprins, mai ales, lagărele speciale lasă să subziste un Gulag restrâns. Un decret din 17 septembrie 1955 amnistia pe „cetăţenii sovietici care colaboraseră cu inamicul, în timpul celui de al doilea

război mondial" şi fuseseră condamnaţi la pedepse care nu depăşeau zece ani, precum şi pe cetăţenii sovietici acuzaţi de a fi sesizat organele armatei germane. Funcţia sa economică se estompează. Costisitoare şi ineficace, ea împiedica dezvoltarea, fie şi haotică, a economiei sovietice în era mecanizării industriale: dacă era posibil să se sape canale (puţin navigabile) şi tranşee (foarte puţin adânci) sau să se extragă cărbune de deţinuţi cu mâinile goale şi prost hrăniţi — şi totuşi procedeul rămâne costisitor —, chimia, construcţia de nave sau automobile, aeronautica nu puteau funcţiona prin munca deţinuţilor ţinuţi în spatele sârmei ghimpate.

Incontestabila dezvoltare economică a URSS în primii ani ai puterii lui Hruşciov este cronologic legată de lichidarea Gulagului: acest fapt confirmă că, departe de a fi fost un motor al producţiei industriale a URSS, Gulagul, prin dublul său caracter de instrument de teroare şi de rezervă a mâinii de lucru forţată, a fost un factor de înapoiere şi, deci, una din sursele de criză permanente ale economiei sovietice.

Complexul de lagăre care a subzistat pe ruinele Gulagului stalinist, desigur, insuportabil, aşa cum o vor atesta cărţile lui Marcenko, *Mărturia mea* şi *O grevă a foamei*, nu a mai îndeplinit dubla funcţie, asociată şi organică, a Gulagului originar: sistemul de represiune politică generalizată şi munca forţată în masă. El avea o funcţie esenţial penitenciară, dublată de un rol politic represiv care nu mai viza masa populaţiei, ci o pătură restrânsă de disidenţi şi de suspecţi de naţionalism.

După explozia dizidenţei în 1968, acest Gulag a cunoscut un nou avânt; în 1968, campania de proteste în rândul inteligheţiei împotriva procesului lui Ghinzburg şi Galanskov a suscitat petiţii colective şi a marcat apariţia

personalităţilor de seamă ale dizidenţilor, care nu au putut fi zdrobiţi, timp de un sfert de secol: Marcenko, Larisa Bogoraz, Pliuşci, Kopelev, Grigorenko, Bukovski etc.

Doi ani mai târziu, Kremlinul a publicat un nou Cod al muncilor corecţionale, care, potrivit lui Jacques Rossi, „constituie un regres, stabilind un regim foarte sever." Distingând patru tipuri de colonii — cu regim general, înăsprit, sever şi special — acest cod agravează situaţia deţinuţilor; el introduce munca obligatorie pentru deţinuţii din închisori, care, chiar în cele mai grele epoci ale perioadei staliniste, nu fuseseră constrânşi să lucreze. Deţinuţii nu puteau primi pachete decât după ce au executat jumătate din pedeapsă. Această agravare brutală marchează, în realitate, eşecul definitiv al unui Gulag care nu-şi mai teroriza victimele.

BIBLIOGRAFIE

Studii

Paul Barton, *L'Institution concentrationnaire en Russie, 1930–1957*, Plon, 1957.

Alain Brossat, Sonia Combe, Léonide Moukhine, *Ozerlag, 1937–1964*, Autrement, 1991.

Dan Gallin, Boris Nicolaievsky, *Le travail forcé en URSS*, Somogy, 1949.

Michel Heller, *Le monde concentrationnaire et la littérature soviétique*, L'Age d'Homme, 1974.

Jean-Jacques Marie, *Les peuples déportés d'Union soviétique*, Complexe, 1995.

Gael Moullec, Nicolas Werth, *Rapports secrets soviétiques*, Gallimard, 1994, p. 345–431.

Jacques Rossi, *Le manuel du Goulag*, Cherche Midi, 1998.

Alexandre Soljenitsyne, *L'Archipel du Goulag*, éd. revue et augmentée, Fayard, 1991.

Nicolas Werth, *Le Goulag. Les vrais chiffres*, în „L'Histoire", septembre 1993.

— *Le livre noir du communisme*, Robert Laffont, 1997, p. 164–268.

— *Livre blanc sur les camps de concentration soviétiques,* Le Pavois, 1951.

Volume de amintiri publicate în limba franceză

Joseph Berger, *Le naufrage d'une génération*, Denoël, 1974.

Margarete Buber-Neumann, *Déportée en Sibérie*, Le Seuil, 1949.

Anton Ciliga, *Au pays du mensonge déconcertant*, Les Iles d'Or, 1950; rééd., Champ libre, 1970.

Evguenia Guinzbourg, *Le vertige*, Le Seuil, 1967.

Anatoli Jigouline, *Les pierres noires*, Actes Sud, 1989.

A. Krakowiecki, *Kolyma*, Les Iles d'Or, 1952.

Elinor Lipper, *Onze ans dans les bagnes soviétiques*, Nagel, 1951.

Jules Margoline, *La condition inhumaine*, Calmann-Lévy, 1949.

Anatoli Martchenko, *Mon témoignage*, Le Seuil, 1970.

Ekaterina Olitskaia, *Le sablier,* Deux temps Tierce, 1991.

Joseph Scholmer, *La grêve de Vorkouta,* Amiot-Dumont, 1954.

Oleg Volkov, *Les ténèbres*, J.-Cl. Lattès, 1991.

— *Le ciel de la Kolyma*, Le Seuil, rééd., Seuil, «Points», 1997.

— *Une grêve de la faim*, *Le Seuil*, 1978.

POSTFAŢĂ

Dacă John Reed, un apologet al Revoluţiei din Octombrie, a descris cucerirea puterii de către bolşevici, la Petrograd, în 1917, ca *Zece zile care au zguduit lumea* (titlul cărţii sale consacrate acestui eveniment), despre *Arhipelagul Gulag* al lui Aleksandr Soljeniţân*, al cărui prim volum a apărut la Paris, în 1973, se poate spune că a zguduit conştiinţele şi a schimbat radical imaginea în lume, mai ales în Occident, a Uniunii Sovietice (ţările ajunse sub dominaţia sovietică nu-şi mai făceau, evident, nici o iluzie despre „Ţara socialismului biruitor").

Raportul secret al lui N. S. Hruşciov la Congresul al XX-lea (1956) al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS), apoi dezbaterile de la Congresul al XXII-lea al PCUS (1961) dezvăluiseră o parte din crimele lui Stalin, dar ele fuseseră prezentate ca o îndepărtare de la linia lui Lenin. Reprimarea sângeroasă a revoluţiei ungare (1956) şi intervenţia în Cehoslovacia (1968) puseseră în lumină natura conservatoare şi despotică a regimului sovietic, dar, fiind vorba de acţiuni de politică externă, gravitatea lor fusese atenuată de explicaţiile

* Publicul român poate citi în limba sa *Arhipelagul Gulag*, publicat în 3 volume de Editura Univers (1997–1998): vol. I — traducere şi note de Nicolae Iliescu, postfaţă de Alexandru Paleologu; vol. II — traducere şi note de Ion Covaci; vol. III — traducere, note şi tabel cronologic de Nicolae Iliescu, postfaţă de Ion Vasile Şerban.

privind „raţiunile de stat" care dictaseră cele două intervenţii. Un „accident de parcurs", aceasta a fost formula care circula într-un Occident dornic, în 1968, să continue politica de destindere în relaţiile cu Uniunea Sovietică.

Interesul politic al lumii occidentale — „coexistenţa paşnică" a celor două sisteme, socialist şi capitalist — s-a asociat cu o anumită inerţie de imagine a URSS şi cu refuzul intelectualităţii de stânga din Occident de a-şi recunoaşte eroarea de a fi aderat la o ideologie care genera un sistem monstruos de oprimare. Cum să critici Uniunea Sovietică — astfel raţionau aceşti intelectuali — când, fără contribuţia ei militară, fascismul nu ar fi fost zdrobit? Ideea că, în afara lagărelor naziste, mai existau şi lagărele sovietice, că Uniunea Sovietică, biruitoarea Germaniei hitleriste, avea un regim la fel de odios ca şi cel nazist, o astfel de idee nu putea trece prin mintea admiratorilor URSS. Şi totuşi, încă din perioada interbelică, oameni ca Victor Serge, Panait Istrati, Boris Souvarine şi alţii avertizaseră asupra situaţiei reale din URSS. Vocile lor au rămas însă izolate. Pentru a relua formularea biblică, se poate spune că acestor admiratori din afară ai comunismului sovietic li s-au dat „ochi ca să nu vadă şi urechi să nu audă" (Romani, 11.8).

Arhipelagul Gulag al lui Soljeniţân a produs un adevărat şoc*. Era vorba de mărturia unui scriitor cu un uriaş prestigiu internaţional, dobândit atât prin opera sa literară, cât şi prin activitatea sa de dizident. Soljeniţân a strâns un considerabil material informativ despre sistemul de represiune din Uniunea Sovietică şi a adăugat la

* Cu prilejul împlinirii a 25 de ani de la apariţia *Arhipelagului Gulag* al lui Soljeniţân, Societatea „Memorial" şi Arhivele de stat ale Federaţiei Ruse au tipărit un foarte util instrument de lucru: *Sistema ispravitelno-trudovâh lagherei v SSSR, 1923–1960, Spravocinik*, Moscova, Ed. Zvenia, 1998, 600 p.

această abundenţă de date mărturia proprie de fost deţinut. El a demonstrat că, împotriva tezei hruşcioviste potrivit căreia represiunea stalinistă era o abatere de la viziunea leninistă a socialismului, în realitate, încă de la începuturile sale, aşadar încă din timpul lui Lenin, regimul sovietic a avut o natură represivă şi că originile Gulagului urcau în faza de început a puterii sovietice.

Soljeniţân are dreptate. Partidul bolşevic era partidul unei minorităţi violente, care a dobândit puterea printr-un act de forţă. În Adunarea constituantă, întrunită la 5 ianuarie 1918, bolşevicii, deşi aflaţi la putere, nu aveau decât 175 de locuri din cele 707 ale Adunării (câştigătorii alegerilor fuseseră socialiştii-revoluţionari, care obţinuseră 410 locuri*) Conştienţi de lipsa lor de popularitate, dar hotărâţi să rămână la putere şi să o exercite singuri (alianţa cu socialiştii-revoluţionari de stânga a fost de scurtă durată), bolşevicii au recurs la reprimarea nemiloasă a adversarilor. „Teroarea roşie" a avut nu numai rostul de a-i anihila pe inamicii puterii sovietice, dar şi de a crea o teamă colectivă, care să transforme populaţia într-o masă docilă, resemnată, incapabilă de rezistenţă. Teza lui Stalin despre ascuţirea luptei de clasă în perioada de trecere la socialism a servit ca justificare a dezvoltării aparatului de represiune, din care făcea parte şi reţeaua de lagăre şi închisori. „Marea teroare" din anii 1936-1938 a strivit orice pâlpâire de împotrivire faţă de regimul stalinist şi a făcut din societatea sovietică o masă de supuşi ai noului Ginghis Han, a cărui apariţie fusese anunţată de Oswald Spengler. Dizidentul sovietic Andrei Amalrik a remarcat cu amară ironie că „regimul

* Hélène Carrère d'Encausse. *Lénine, la revolution et le pouvoir*, Paris, Flammanion, 1979, p.96.

(sovietic — n.n.) desfăşoară, mai întâi, eforturi colosale pentru a obliga toată lumea să tacă, apoi trebuie să facă noi eforturi pentru a şti totuşi ce gândesc şi ce vor oamenii"*.

Cartea lui Jean-Jacques Marie, *Gulagul*, este rodul unei investigaţii de înalt profesionalism. Autorul, un perfect cunoscător al istoriei şi realităţilor sovietice, a prezentat documentat, sistematic şi clar organizarea şi funcţionarea ansamblului de lagăre din URSS, cunoscute sub numele de Gulag. Istoricul francez se dovedeşte nu numai un cercetător stăpân pe deplin al surselor documentare, dar şi un spirit critic de cea mai bună calitate, care nu se lasă intimidat nici când este vorba de autorităţi consacrate, precum Soljeniţân. Cartea lui Jean-Jacques Marie nu este doar o lucrare de informare, destinată marelui public, ci şi o contribuţie de înaltă valoare la studiul mecanismelor represive ale regimului sovietic.

Apariţia acestei cărţi în traducere românească era absolut necesară. România s-a aflat şi ea — ca şi alte state est-europene — în sfera de hegemonie a Uniunii Sovietice. „Modelul" sovietic impus ţărilor-satelite ale URSS a inclus şi sistemul represiv, care a funcţionat, îndeosebi în perioada stalinistă, cu o nemiloasă duritate şi căruia i-au căzut victime personalităţi de prim rang ale vieţii politice şi culturale.

Astăzi, în chip ciudat, tocmai acestă perioadă, care s-a prelungit şi după moartea lui Stalin, până la începutul anilor ´60, pare să se şteargă din memoria românilor. Mai mult, intelectuali care în anii represiunii au înălţat osanale regimului stalinist au devenit apărători înfocaţi ai valorilor occidentale şi dau chiar lecţii de democraţie.

---

* Andrei Amalrik, *L'Union Soviétique survivra-t-elle en 1984?*, Paris, Librarie Générale Francaise, 1977, p. 152.

Nu este locul aici de a discuta cauzele acestei triste situaţii. Ajunge să spunem — pentru a o explica în esenţa ei — că la origine se află refuzul marilor democraţii occidentale — SUA şi Anglia — de a recunoaşte caracterul nociv al alianţei lor cu Stalin. Regimul sovietic trebuie denunţat şi condamnat cu aceeaşi vigoare cu care este denunţat şi condamnat regimul nazist. Acest refuz al SUA şi Angliei de a evalua critic politica lor de alianţă cu un regim la fel de hidos ca şi cel nazist explică de ce a existat un proces al nazismului la Nürnberg, dar nu şi unul al comunismului.

După lectura cărţii lui Jean-Jacques Marie, cititorul se va întreba cum a fost posibil ca ţări cu veche tradiţie democratică, precum SUA, Marea Britanie şi Franţa, să stea la Nürnberg, în calitate de judecători ai regimului nazist, alături de URSS, o ţară cu un sistem represiv cu nimic mai prejos faţă de cel al Germaniei lui Hitler. Răspunsul îl ştim: necesităţile politice şi strategice, aflate la originea „Marii Alianţe", au călăuzit politica lui Roosevelt şi Churchill, care au trecut cu vederea crimele lui Stalin, când au înţeles că fără contribuţia masivă a Armatei Roşii nu pot câştiga războiul. S-a văzut, încă, o dată, câtă dreptate a avut Machiavelli când a susţinut că politica nu are de-a face cu morala şi cât adevăr este — până în ziua de astăzi — în cuvintele rostite de Madame Roland, care, în 1793, în drum spre ghilotină, trecând prin faţa unei statui a Libertăţii, a exclamat: „O, Libertate, câte crime se comit în numele tău!"

Jean-Jacques Marie ar fi putut alege aceste cuvinte drept motto pentru excelenta sa carte.

Florin Constantiniu

CUPRINS

INTRODUCERE.....5

Capitolul I — DEFINIŢIA GULAGULUI 15

Capitolul II — ORIGINILE 22

Capitolul III — MAREA COTITURĂ.....40

Capitolul IV — STRUCTURA GULAGULUI 64

I. Diviziunile administrative/64; II. Reţeaua de lagăre/65; III Paza/68; IV. Populaţia Gulagului/70; V. Viaţa în lagăr/78; VI. Mortalitatea/80

Capitolul V — GULAGUL ŞI RĂZBOIUL.....82

Capitolul VI — MARELE SALT 96

Capitolul VII — REZISTENŢA ÎN GULAG 102

Capitolul VIII —GULAGUL, FRÂNĂ SAU MOTOR AL ECONOMIEI? 109

Capitolul IX — LICHIDAREA GULAGULUI 124

BIBLIOGRAFIE.....134

POSTFAŢĂ.....137

Cartea lui Jean-Jacques Marie, *Gulagul*, este rodul unei investigaţii de înalt profesionalism. Autorul, un perfect cunoscător al istoriei şi al realităţilor sovietice, prezintă într-un mod documentat, sistematic şi clar, organizarea şi funcţionarea ansamblului de lagăre din URSS, cunoscute sub numele de Gulag. Istoricul francez se dovedeşte nu numai un cercetător avizat, stăpân pe deplin al surselor documentare, dar şi un spirit critic de cea mai bună calitate, care nu se lasă intimidat nici când este vorba de comentarea opiniilor unor autorităţi consacrate, precum Soljeniţân.

Prin apariţia acestei cărţi în versiune românească, cititorul dispune nu numai de o lucrare de informare, destinată marelui public, ci şi de o contribuţie de înaltă valoare la studiul mecanismelor represive ale regimului sovietic.

Colecţie coordonată de **ŞERBAN PAPACOSTEA,**
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- *AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL*
  de Henri Michel
- *TURNUL BABEL*
  de Jacques Vicari
- *CELŢII*
  de Venceslas Kruta

ISBN: 973-653-188-0